

Микола МАТКІВСЬКИЙ

САМБІР ЄВРЕЙСЬКИЙ

*Окремим світом було передмістя Бліх на березі Дністра, де набожні євреї, наче в закритому шtetлі, жили за давніми звичаями й законами. Звідси до Торговиці було лише кілька кроків, але часто їх розділяло ціле століття.
(Мартін Поллак).*

Чужі, наші чи інші?

Заглиблюючись в історію рідного міста, розумієш, що тут, як і в інших містах Галичини, поряд з християнами довгий період часу проживали євреї. Історія цього народу існує близько трьох тисячоліть, а їхня «самбірська історія» значно коротша і, на жаль, майже завершена, хоча їх вклад у розвиток і розбудову міста дуже великий.

Єврейська спільнота відіграла помітну роль в етнокультурному та етнорелігійному розвитку Галичини, адже тут євреї займали не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактично домінували в економічній і соціально-політичній сферах.

У XIV-XV ст. вигнані євреї з цілої Європи переїжджали до Польщі і Руського воєводства. Король Казимир III Великий вважається покровителем євреїв у Польщі, тому що у 1334 році він звільнив їх з-під юрисдикції магдебурзького права і відтоді єврейські общини почали підлягати юрисдикції королівських судів. Завдяки цьому рішення Казимира Великого, яке оберігало фізичну безпеку і майно євреїв, Королівство Польське стало оазою безпеки юдеїв, вигнаних з цілої Європи.

Оскільки, це був період ранньомодерного корпоративного суспільства, де кожна група мала своє призначення, то євреї знайшли у ньому свою нішу і займались торгівлею та виконували посередницькі функції.

А коли утворилися латифундії (великі маєтки), то при них євреї почали і тут виконувати посередницькі функції: керували сільськогосподарським виробництвом, орендували підприємства з переробки сільськогосподарських продуктів, займалися шинкарством, брали в оренду млини, пекарні тощо.

Євреї вирізнялися не лише релігією, мовою, а й тим, чим вони займалися. Більшість була задіяна в торгівлі, були поміж них також дрібні ремісники і робітники. Такий стан їх існування був зумовлений ситуацією, яка загалом була в Галичині, оскільки тут не було великої індустрії. Тож євреї працювали як самонаймані працівники на маленьких підприємствах, часто сімейних. Тобто, батько міг робити столи, сини йому допомагали, дружина і дочки теж були залучені до цього бізнесу. Але здебільшого євреїв знали як вмілих торговців, що стає поступово причиною для критики з боку християнського населення.

До кінця XIX століття, євреї стали однією з найлояльніших груп населення вже до нової монархії. Створилася специфічна потрійна єврейська ідентичність. Вони мають політичну ідентичність власне австрійську, релігійну ідентичність – єврейську, етнічну – їхнього навколишнього середовища. Тобто це може бути польськомовний єврей, у селі – русиномовний єврей, який є віруючим, але лояльним до монархії. У більшості з них навіть в основній масі сформувалась галицька ідентичність.

На її підсилення повпливало те, як сприймали євреїв Галичини євреї з Відня. Є відоме слово «галиціанер» – це галицький єврей. І це слово сьогодні має позитивне значення. Але спочатку цей термін був негативним, оскільки у 60-х роках XIX століття багато євреїв мігрували до Відня, селилися в дільниці Леопольдштадт. Вони дуже відрізнялися від інших євреїв столиці своїм одягом, поведінкою, мовою – галицьким їдишем. Тому євреї Відня сприймали їх негативно, вважали їх менш цивілізованими і називали «галиціанерами».

Багато народів, які навіть не мають з євреями спільної історії, усвідомлюють їхню особливу роль, хоча би тому, що на їхній Торі побудовано християнство і, можливо, постхристиянська культура. Однак невизнання євреями Христа – одна з центральних тез християнської теології, хоча яка, по суті, різниця, прийняв цей невеликий нарід християнство чи ні? Але цей факт в багатьох християнських державах був чи не основною причиною антисемітизму.

Американському письменнику Марку Твену приписують слова: «Всі народи недолюблюють один одного, але всі разом ненавидять тільки євреїв». Ми теж, як християнський народ, не маємо претензій до грузинів чи бразильців. Звичайно, якщо не йдеться, наприклад, про конкретний баскетбольний чи футбольний матч. Тим більше, коли сусід, а радше народ, живе далеко. Тому й відносини між віддаленими народами не викликають такої зацікавленості, як співжиття на одній землі. Але нам з євреями довгий час довелося жити разом чи поряд. А сусідські народи часто по-різному бачать своє житло і домівку навпроти, свій власний і сусідський спосіб існування. І хоча, в цілому, це не заважає їм вимушено спілкуватися і часто допомагати одні одним, працювати й відпочивати, однак інколи відстоювання власної межі чи особисте уявлення про «справедливість» призводили до сутичок. Водночас часто «інші», але не чужі співвітчизники, спільно боронили землю від ворогів.

Християни та євреї у Самборі кілька століть жили пліч-о-пліч і, відповідно, змушені були шукати порозуміння і спілкувалися між собою. Звичайно, що не завжди ті відносини були взаємно толерантні, не обходилося без спалахів антисемітизму у критичні моменти спільної історії, через те у кожного народу в шафі залишилися свої певні скелети. Тому історія українсько-єврейських взаємин є складним плетивом доброго і поганого, інколи трагічного і неприязного, інколи оптимістично-позитивного. Вона наклала різний відбиток на національну пам'ять обох народів. Її складність поглиблюють численні міфи. Серед них є досить близькі до «історичної правди». Хоча якою вона є, та «правда», і чи існує взагалі? Є стереотипи близькі до міфів, часом неправдиві й такі, що спотворюють образ одного народу в очах «іншого». А може – «чужого» та ворожого? Чи все ж «свого»?

Євреям важко було жити в усіх країнах Європи, де вони проживали, оскільки вони були іншими в силу своїх традицій і релігії. І територія сучасної України, та Галичини зокрема, у цьому відношенні не була унікальною, хоча судячи з чисельності євреїв у Галичині їм усе-таки, очевидно, тут жилося краще. Один з засновників теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії Альберт

Ейнштейн колись казав: «Якщо теорія відносності підтвердиться, то німці скажуть, що я німець, а французи — що я громадянин світу; але якщо мою теорію відкинуть, французи оголосять мене німцем, а німці — євреєм». В цих словах і внутрішній біль, і розуміння специфічного ставлення до євреїв.

Понад 80 років минуло після закінчення Другої світової війни, яка й привела до ліквідації єврейського життя на наших теренах. За цей час вдалося відновити матеріальні збитки, але залишилися безповоротні втрати культурно-мистецьких цінностей. А шкода, якої завдали людській психіці та свідомості ці жахливі роки, залишилася й досі, вона глибша й триваліша за матеріальні втрати, бо сягає глибини душі.

Кажуть, що міста — як люди. А кожне галицьке місто має свою, часто властиву лише йому, неповторність і колорит, зумовлені колишнім віковим та багатокультурним життєвим середовищем, яке вже через століття втрачено, оскільки форми та явища, тяглість і спадкоємність місцевих традицій певною мірою з плином часу зникають та формують нові, залишаючи сліди нетлінності душі міста лише, здається, в ментальності наступних поколінь. Де-не-де залишається закована історія населених пунктів, яку тепер, по відході у засвіти старожилів, ой як не просто відчитати!

А ті історичні умови, в яких вони жили і творили, через втрату історичних документів вже не вдасться повністю відтворити навіть на сторінках нарисів та фахових статей в наукових журналах. Їхнє здебільшого міське життєве середовище кануло у небуття разом з ними, оскільки жвава торгівля сіллю, вином, худобою, різноманітним крамом, ремісниче буття та навіть культурно-мистецьке життя попередніх поколінь містян залишили для нас лише спорадичні відомості.

Вагомим чинником формування міського ландшафту у Галичині був феномен галицького штетла (з їдиш мале містечко) — провінційної єврейської громади. У більшості міст того часу за магдебурзьким правом передбачалося роздільне проживання етнічно-релігійних громад і територія міст була поділена між цими

громадами. До кінця XVI століття в містах з'являються єврейські вулиці, відділені мурами, ровами та брамами від решти міста. Забудова єврейського містечка територіально формувалась, як правило, навколо синагоги. Маючи специфічні звичаї та своєрідну соціальну структуру, штетл був відносно закритою структурою, що жила за своїми власними законами, функціонування яких чітко визначали певні правила. Самбір не був винятком з цієї галицької мультикультурності, доповнюючи її своїм специфічним шармом.

Звісно, що поряд з штетлом, зазвичай недалеко від синагоги, був єврейський цвинтар (також окописько, кіркут). У Самборі один вже забудований, а другий ще стоїть, навіть наполовину огорожений. Добре що і так, бо в деяких галицьких містах і сліду, чи то пак пустиря, на їх місці не залишилось. На жаль, старі єврейські цвинтарі відійшли у вічність. Адже, якщо немає носіїв культури – немає й самих цвинтарів. Але єврейський цвинтар продовжує виконувати свою функцію, навіть якщо на ньому вже не відбуваються нові поховання. Адже ліквідація території цвинтаря та відсутність його зовнішніх атрибутів – мацев, огороження, омивальних будинків – не означає зникнення цвинтаря, оскільки поховання залишилися під землею. Тому хибним у своїй основі видається твердження, що «недіючі» цвинтарі, які зараз «не використовуються», є «покинутими» або «колишніми» єврейськими цвинтарями, оскільки згідно із релігійними традиціями євреїв, перепоховання померлих чи перенесення цвинтарів є неможливим. Саме цією вимогою єврейські цвинтарі відрізняються від християнських, які повсякчас є «діючими» і відповідно наступні генерації мають дбати про своїх попередників.

На колишньому окопиську поховані люди, що століттями жили на цій землі, творили свою культуру, плекали дітей, торгували та знали на ремеслах. В дитинстві я не порахував кількості мацев, а тепер не знайшов в джерелах скільки їх було. Але думаю, що близько трьох тисяч мацев тулилися одні до одних на відносно невеликій території. Кожна надгробна плита – мацева не схожа була на іншу, бо на них було викарбовано особливі відомості про померлого – з якого роду походить, чим займався при житті, історію його сім'ї. А якщо

додати невідому кількість закопаних тут під час Голокосту — то буде населення невеликого міста. Були серед них і відомі особи з роду Мойсея, тому сміливо можемо говорити про некрополь юдейської громади міста.

Очевидно, що немає окремо української, польської чи єврейської пам'яті. Всі наші предки жили на цій землі, спільно творили історію, тому в нас всіх повинна бути спільна відповідальність за цю спадщину, бо важлива сама пам'ять про тих, хто колись ходив вулицями нашого міста, милувався течією Дністра і Млинівки, а тепер спочиває вічним сном у високих травах.

Про сам Самбір (насамперед — християнський, етноси якого займали перше та третє місця за чисельністю) від середини ХІХ ст. вже достатньо написано історичних розвідок у працях А.Добрянського [1], В. Площанського [2], В. Будзиновського [3], В. Ціхоцького [4], А. Кучери [5], А. Дорфлерувни [6], В. Кобільника [7], Ю. Рабія [8].

Тому пропонований твір має на меті занурити читача в атмосферу єврейського Самбора та ознайомити з повсякденням цієї когорти городян. Значна частина тексту присвячена місту, якого вже немає, будинкам і вулицям, сакральним спорудам і кладовищам, а головне його мешканцям — самбірчанам віри Мойсейової.

Через факт дотичності предків автора до багаторічного проживання обіч з євреями виникла ідея написати нарис про євреїв Самбора. І коли у павутинні інтернету були знайдені спогади колишніх містян-євреїв про місто їхньої юності, то захотілося переповісти їх для теперішніх жителів міста українською мовою. Тому було звернення до авторів розвідки та укладачів сайту [9] з проханням використати їхні матеріали у книзі про єврейське життя Самбора та частково Старого Самбора, на що автори швидко відгукнулися та погодилися. Тому у книжці буде вдосталь використаних матеріалів з цього джерела, які доповнені науковими розвідками інших авторів, котрі досліджували історію міста.

Автор

Вступ

Після багатьох років великих зусиль нам вдалося видати оповідь в пам'ять про єврейські громади Самбора та Старого Самбора, яких уже не було [9].

Це випало на нас, тих небагатьох, хто вижив. Вмістити на сторінки історії опис надзвичайно активного життя наших громад до їх знищення та вшанувати пам'ять наших дорогих – батьків, братів і сестер, колег. Оповідь стане їм літературним пам'ятником, не розірветься ланцюг і не будуть забуті цінності, які були світлом для наших поколінь, ті цінності, завдяки яким ми досягли своєї мети.

З великою пошаною ми підійшли до видання такого особливого заповіту всім викоріненим, убитим, спаленим – усім, чиє життя згасло. Бо це не лише наш обов'язок перед нашим минулим. Це також необхідно заради нашого майбутнього, майбутнього наших дітей і всіх наших нащадків, щоб вони могли засвоїти урок із нашої розпорошеності серед народів, урок бездомного народу в минулому, чиє майбутнє багато залежить від нас і наступних поколінь та існування нашої давньої-нової батьківщини. Лише тоді вони зрозуміють, що всі зусилля минулих поколінь утвердити свою незалежність не були марними, що будь-яка жертва не надто велика, щоб захистити незалежність і гарантувати наше існування в майбутньому.

Незважаючи на всі наші спроби, очевидно, що не вся історія Самбора і Старого Самбора – їхніх організацій та установ, людей, які там жили – висвітлена в цій оповіді повно і всебічно. Ми не вважаємо, що ми вичерпали предмет дослідження і дійшли до повної картини, хоча, не шкодуючи зусиль, ми зробили все можливе, щоб виконати поставлене перед собою завдання. Ми звернулися до всіх колишніх мешканців наших міст, в Ізраїлі та за кордоном, з проханням надати нам записи, спогади, документи, фотографії та будь-які матеріали, що стосуються наших єврейських громад. Проте на наші безперестанні заклики відгукнулися лише деякі.

Тому перед редактором оповіді, письменником Олександром Манором (*Alexander Manor*), постало незрівнянно важке завдання –

рядок за рядком, по крупичках збирати інформацію з матеріалів, знайдених в архівах і бібліотеках, старих листів та статей різними мовами, що знаходили в далекому і близькому минулому. Крім того, треба було опитати кілька десятків колишніх самбірчан, розкиданих по всій країні, а потім додати літеру до букви, фрагмент до фрагменту, розділ до розділу, щоб намалювати достовірну картину, яка б відображала історію нашої єврейської громади до Голокосту, під час і після нього. При цьому, однак, стає зрозуміло, що ще не все зроблено. Оповідь закінчена, але ще не завершена.

Історія міст Самбора та Старого Самбора

Історія міст Самбора та Старого Самбора і розташування в Галичині, у Львівському регіоні над Дністром, починається там, де сьогодні є місцевість, відома як Старий Самбір. Він був заснований у XII столітті і став важливим центром Галицького князівства. У XIII столітті татари зруйнували його, а в 1241 році спалили.

Частина населення Старого Самбора, особливо ткачі, переселилася в село під назвою Погонич, на відстані якихось вісімнадцяти кілометрів від старого міста, і назвали його Новим Самбором (Новий Самбір), щоб відрізнити його від старого Самбора. Останнє почали називати Старим Самбором або Старим Містом.

Село Погонич спочатку було під владою Русі; а в 1340 р. було приєднано до Польщі. Основи майбутнього міста Самбора заклав у 1390 році краківський воєвода Спитко з Мельштина (*Spytko z Melsztyna*), сподвижник і радник польського короля Владислава Ягайла (1386-1434) у його військових походах. Король подарував своєму вірному сподвижнику за військові заслуги величезні шматки землі від Добромиля до Стрия.

Спитко, оцінивши значення Погонича, залишив документ від 13 грудня 1390 р. на ім'я Генріха з Ланьцута, який дозволяв йому заснувати в Погоничі місто під назвою Новий Самбір і надати йому магдебурзьке право.

Точно визначити час заснування села Погонич неможливо через відсутність історичних джерел. Можна припустити, що, перебуваючи

на важливому торговельно-стратегічному перехресті біля Дністра та його притоки Млинівки, він слугував значним центром укріплень і оборони. Незважаючи на те, що село Погонич було підвищено до статусу міста і його назва змінилася на Новий Самбір, в офіційних документах до 1450 року знаходимо, що місто називалося двома назвами: Самбір або Новий Самбір, колишній Погонич.

Самбір розташований майже на острові між двома паралельними річками, віддаленими одна від одної на кілька кілометрів – Дністром з одного боку та Стрв'яжем з іншого, які зливаються за Самбором в околицях Долобова. У доісторичний період Дністер, на відстані близько трьох кілометрів від Самбора, утворив особливий вид притоки Млинівка, яка, повністю відокремившись від Дністра, впадала в річку Стрв'яж. Дністер і Млинівка додавали Самбору природного шарму.

Надання муніципальних прав призвело до того, що до міста стікалися люди – поляки, німці, русини та євреї.

Від заснування міста Спитко дбав про його розвиток і надав йому багато прав. У січні 1394 року король Владислав Ягайло на прохання Спитка звільнив жителів від сплати різних податків. Проте недовго Самбір отримувал користь від його рішень на благо міста. У 1399 році Спитко брав участь у війні проти татар, у якій загинув 12 серпня 1399 року біля річки Ворскла. Після його смерті самбірські маєтки перейшли до його дружини Ельжбети Мельштинської. У найдавніші часи Самбір мав природні умови для розвитку торгівлі, оскільки лежав на важливому торговельному шляху, де сполучаються Балтійське море через річки Сян і Дністер з Чорним морем. Дністер уже відігравав важливу роль як природний водний шлях до Акермана біля Чорного моря. Звідти грецькі купці зі своїми товарами досягали землі Скіфії. Через Самбір важливий сухопутний шлях також вів до Угорщини і цим проходом до кордонів Польщі привозили такі товари, як ліс, сіль, худобу, шкури лисиць і ведмедів, мед, а з Угорщини, зокрема, вина. Самбірські купці купували в угорських купців також коней, шкіру, сукно та різні фрукти.

Із Самбора через Рудки та Комарно йшов також шлях до Львова, який сполучав його з торговим центром товарів зі сходу, роблячи Самбір важливим торговим вузлом.

Самбір кілька разів перебудовувався. У 1498 році, коли на Польщу напали турки і татари, він був повністю спалений. І ще до того, як населення оговталось від цього лиха, місту в 1515 році загрожувала навала татар.

У XVI столітті на руїнах згорілих дерев'яних будинків виник новий Самбір. У 1530 році, з огляду на всі вторгнення та напади на місто, староста (окружний намісник) Кшиштоф Одровонж Шидловський оточив його товстим муром і глибокими ровами, щоб забезпечити оборону. Упродовж двохсот п'ятдесяти років Самбір був змушений обмежуватись вузькими вуличками, без жодної можливості для природного розширення та розвитку. Місто було локалізоване в обмежувальних кордонах до перших років австрійського завоювання...

Міські мури, ворота та вежі вимагали великих витрат з боку керівництва міста, які обклали населення великими податками, щоб покрити витрати на їх збереження та оборони. Крім того, кожен з одинадцяти цехів ремісників у місті повинен був взяти на себе обов'язок охороняти та захищати певну частину муру, а також забезпечувати зброєю за свій рахунок.

У центрі ринку стояла ратуша з вежею та годинником. Ця споруда, найважливіша у відбудованому місті, була повністю знищена 1637 року під час пожежі, яка зруйнувала майже весь Самбір. Нову ратушу добудували лише в 1668 році і тоді вперше на вершині вежі розгорнули герб міста: олень зі стрілою в шийі.

Королівський замок

Другим за значенням для оборони був королівський замок, який знаходився за стінами міста, в передмісті Бліх. Спочатку він був дерев'яним і його спалили у 1498 р. Коли староста Шидловський відбудував його в 1530 р. біля Дністра, він збудував його як фортецю, оточену ровами, за якими були земляні мури.

«На півдні, за містом, над Дністром, Польща збудувала новий королівський замок, про який стрічаємо згадку в королівській грамоті з року 1545. Точна дата побудови невідома, але вже в люстраційних актах з року 1569 подається точний опис цього замку.

Замок розміщено на п'ятнадцятиморговій площі між Дністром і Млинівкою, де нині стоїть кам'яниця міського шпиталю, і ще й досі видно понад десятиметрові земляні вали – окопи, які прямокутником оточують шпиталь і кілька будинків. Ділянку ту названу – на Валах. Замок мурований з каменю і цегли стояв посередині валів і був обведений мурами, окопами і ровами з водою. До нього через річку Млинівку вела велика, висока брама зі звідним, на ланцах, мостом. Будівля була дуже масивна і простора, з багатьма кімнатами і залами, а в її підземеллях містилися королівська скарбниця і в'язничі келії. На подвір'ї замку посередині виставлено капличку-костелик, де був вівтар з розп'яттям Христа. Біля замку було ще кілька мурованих домів для військової залоги, урядовців і служби...» [8].

У королівському замку, який був резиденцією старости, крім службовців, яких у 1569 р. нараховувалося шістдесят п'ять, знаходився гарнізон, що складався з піхоти та кінноти. Це військо мало на меті не лише охорону палацу, а й охорону миру та безпеки Самбора та околиць. Крім того, необхідно було викорінити банди, які проникали з Угорщини й сіяли паніку в околицях.

Самбірський королівський замок мав честь приймати в собі багатьох королів Польщі та глав держав; тут проводилося багато пишних прийомів за участю міської знаті.

Самбір в історії Польщі та Московії

У королівському замку в Самборі староста Єжи Мнішек виношував план посадити на престол московської цариці свою дочку Марину, видавши її заміж за майбутнього царя Московії Дмитра Першого (Дмитра Самозванця).

Це була одна з найсміливіших змов в історії, яка могла повністю переломити хід історії Польщі. Його підтримували польський король і важливі державні діячі в надії придбати

Московське православне царство для католицької церкви і створити під скіпетром короля польського могутнє слов'янське королівство. На початку XVII століття назва Самбора та ім'я самбірського старости Мнішека були на вустах усіх дипломатів європейських держав. Католицька церква і папа в Римі стежили за перебігом подій, затамувавши подих, в надії, що успіх цієї польської політики принесе багато користі католицькій церкві на Сході.

Дні, сповнені драматичної напруги та трагічного кінця, надихнули письменників, поетів, скульпторів і художників на створення важливих творів, пов'язаних із долею Марини Мнішек, цариці Московії, та Дмитра Самозванця, царя всієї Московії на тлі романтичного королівського палацу в Самборі на березі Дністра.

У 1603 році в Польщі з'явився Дмитро Самозванець, який стверджував, що він Дмитро, син московитського царя Івана Грозного, який втік від убивць, посланих царем Борисом Годуновим. Дмитро знайшов собі прихильників серед правителів Польщі, які бачили в ньому знаряддя служіння їм у власній політиці щодо Москви, а також серед єзуїтів у Польщі, які сподівалися через нього запровадити в Москві римо-католицизм.

Дмитра Самозванця привезли до Самбора, де він перебував у королівському палаці разом зі старостою Єжи Мнішеком три місяці, з грудня 1603 р. по лютий 1604 р. Дмитра прийняв король польський Сигізмунд III, а на початку 1604 р. він повернувся до Самбора. Тут він підписав документ, у якому зобов'язався після вступу на престол Московського царства одружитися з Мариною, донькою Єжи Мнішека (самбірського старости та сandomирського воєводи), що він буде прагнути до злиття Московської церкви з Римо-Католицькою церквою, і що він відшкодує Мнішеку всі витрати, пов'язані з його подорожжю до Московії.

Протягом чотирьох місяців, з травня по 14 серпня 1604 року, місто Самбір стало центром, в якому зосередилася європейська політика. З королівського палацу виїжджали емісари до різних держав; видавалися прокламації до козаків, послання надсилалися до столиці Папи Римського в Рим.

До Самбора прибували втікачі з Москви, противники царя Бориса Годунова, ватажки козаків і різні шпигуни, а також у місті були зосереджені війська польської армії.

28 квітня 1604 р. Дмитро та Єжи Мнішек на чолі війська та добровольців вирушили із Самбора на Москву. Дорогою до них приєдналися додаткові загони і 23 жовтня 1604 р. перетнули польсько-московський кордон. Але тут вони зустріли спротив армії царя Бориса Годунова. Протягом кількох місяців між польською та московитською арміями точилися бої, які були не вельми інтенсивними. Однак 13 квітня 1605 року, після раптової смерті Бориса Годунова, який був отруєний, Дмитро за підтримки Польщі та донських козаків завоював Москву, убив Федора Другого, сина Бориса Годунова, який був коронований на царя і царював після свого батька.

Перед тим, як Марина Мнішек вирушила до Москви, щоб покласти на свою голову корону цариці Московії, вона 11 лютого 1606 року приїхала до Самбора, щоб провести там кілька тижнів у компанії своєї родини та друзів. 2 березня її весільний кортеж залишив Самбір. Оточення на чолі з Єжи Мнішеком налічувало кілька тисяч осіб. При перетині польсько-московитського кордону їх уже було близько 2200.

18 травня 1606 року Марина була коронована царицею, а 19 травня відбулося весілля.

Однак протягом усіх днів, коли тривали пишні гуляння та святкування на честь запрошених гостей, супротивники Дмитра на чолі з князем Василієм Шуйським, раніше помилуваним Дмитром, плели змову про вбивство Дмитра і поляків. Через три чверті року після того, як він був коронований царем, спалахнули заворушення, під час яких Дмитро був убитий.

Образ царя Дмитра у російській літературі увічнив російський поет Олександр Пушкін у своїй п'єсі «Борис Годунов», а в німецькій літературі — Фрідріх Шиллер і Фрідріх Геббель, причому останній представив Дмитра Самозванця не як шахрая (як у п'єсі Шиллера), а

як шляхетну людину, що була введена в оману, з високою місією правителя.

Батько цариці Марини помер у Самборі 16 травня 1615 р. і був похований там у костелі Бернардинів.

Польський період історії міста

Самбір був сконцентрований на невеликій території в стінах, що оточували його, пережив багато пожеж, деякі з них були випадковими. У 1585 році сталася неочікувана пожежа, яка знищила майже половину міста. Пожежа 1637 року була ще страшнішою, коли згоріло майже все місто, крім однієї вулиці. 19 жовтня 1779 року велика пожежа знищила 144 будинки.

Також місто страждало від повеней, найсильніші з яких були у 1688 та 1700 роках. Води Дністра піднялися та вийшли з берегів. Потоки води з пагорбів змітали цілі будинки, топили трупи людей і худоби. Люди лізли на дерева, щоб врятуватися.

Час від часу, переважно в літні місяці, в місті вирували епідемії, які забирали багато життів. У 1705 році близько двох третин жителів померли від холери. Кладовища були заповнені вщерть і довелося ховати померлих у парках. У Самборі залишилося живих ледь 1300 осіб. "А у 1705, 1706 роках, після епідемії холери, яка здештувала населення міста, на Бліху зосталося всього 37 заселених домів, всі інші стояли пустками" [8]. Епідемія 1771 року вперше спалахнула в єврейському кварталі Бліх, забравши 400 жертв. З Бліха вона поширилась на місто, забравши понад 3000 життів.

У 1846 і 1847 роках Самбір спіткало одне з найбільших нещасть – голод. Населення харчувалося дикою травою та листям, багато хто помер від голоду.

Від заснування Самбора тут діяла церковна школа з латинською мовою навчання.

Перша друкарня була заснована приблизно в 1617 році в селі в Угерцях (*нині с. Нагірне – прим.автора*) поблизу Самбора. У 1618 році в Угерцях вийшла перша руська книга під назвою «Собрание вкратце словес от Божественного Писанія».

Аж до XIX століття офіційної статистики щодо кількості мешканців Самбора не було. Тому дослідники спираються на збережені записи про кількість будинків у місті, і за цим числом вони визначають кількість мешканців. У 1568 році в Самборі та його передмістях було 536 будинків. За даними дослідників, у кожному будинку проживало в середньому сім осіб, тож у згаданому році кількість населення, очевидно, становила 3752 особи. Дослідник та історик А. Яблонівський визначив, що у 1568 році в Новому Самборі було 4015 осіб, а в Старому Самборі — 105 осіб. Дослідник та історик А. Прохаська зробив висновок, що у 1578 році Самбір мав 4130 жителів.

Згідно з підрахунками, у 1760 році було 3486 жителів. У 18 столітті їх кількість була меншою, ніж у 16 і 17 столітті, через зменшення населення в 1705 році внаслідок епідемії холери.

Період Габсбурзької монархії в історії міста

5 серпня 1772 року три держави: Росія, Австрія та Пруссія, підписали угоду про перший поділ Польщі. Австрія отримала більшу частину Східної та частину Західної Галичини, а Самбір увійшов до австрійських меж.

З переходом під владу Австрії у Самборі відбулися колосальні зміни. Він став центром важливих австрійських офісів з німецькими чи чеськими чиновниками. Там розташувався австрійський піхотний полк. У громадських місцях і під час королівських урочистостей все частіше стало чути німецьку мову.

Через зміну методів ведення війни та поглядів на важливість оборонних стін прийшов кінець огороженню міста стінами. Згідно з королівським указом 1784 року міські стіни, які так стримували розвиток і зростання міста, почали руйнувати. Жителям було дозволено вільно користуватися цеглою та камінням зі стін. На місцях оборонних стін були прокладені нові дороги, що сприяло розширенню міста та звільненню його від обмежень середньовіччя. Австрійські правителі також не були зацікавлені в збереженні королівського палацу, стіни якого почали руйнуватися. У 1792 році

вони продали палац разом з прилеглими будинками міській владі. Остання перетворила палац на пивоварню, яку ліквідували наприкінці XIX ст. З цегли цього заводу через деякий час збудували міську лікарню.

У 1788 році австрійський імператор Йосиф II підняв Самбір до статусу вільного королівського міста, залишивши його в колишніх межах і реорганізував адміністративне та судове управління.

Місто продовжувало розвиватися; у другій половині 19-го століття Самбір виріс чисельно, промислово та комерційно. З середньої чисельності 5 тисяч мешканців у XVIII столітті населення зросло в середньому до 8 тисяч у першій половині XIX століття; у 2-ій половині XIX ст. до 12—14 тис., у 1-й половині XX ст. — від 17 до 25 тис. чол.

Варто відзначити, що «густота населення Самбірщини була вищою ніж густота населення Галичини. "У повіті на 1 кв. км проживала 101 людина, а в Королівстві Галичини і Людомирії – 93! Однією з причин цього явища можемо назвати вдале географічне положення повіту.... Взагалі полоса густішого населення простиралася в Галичині на південь від лінії Перемишль – Львів – Золочів – Тернопіль, а Самбірський повіт якраз знаходиться у вищеназваній «полосі густішого населення»" [10].

Збільшення населення в три рази протягом кількох десятиліть було зумовлене в основному тим, що сільське населення переселялося в місто, а також з будівництвом залізниці, що сприяло зростанню торгівлі та промисловості. Залізниця зробила можливим важливе сполучення майже з усіма частинами держави, а Самбір отримав можливість відправляти свою сільськогосподарську продукцію до промислово розвинених країн Австрійської імперії. Колією почали експортувати значну кількість зерна, худоби, птиці, яєць, а також лісу.

У 1889 році в місті діяли такі промислові, торговельні та ремісничі підприємства: сірникова, маслоробна та миловарна фабрики, підприємство по переробці спирту, пивоварний завод, підприємство по виробництву вин і лікерів, два млини,

чавуноплавильний завод. Було також 39 галантерейних і шкіряних крамниць, 107 різних інших крамниць, 85 шинків, 7 популярних ресторанів, 2 гастрономічні крамниці, одне кафе. Серед ремісників було 65 шевців, 38 кравців, 22 бондарі, 8 лимарів, 7 ковалів, 6 будівельників, 6 шкіряників, 6 годинників, 4 слюсарі, 2 сідельники та 2 фотографи. У місті було 26 яток.

Із зростанням населення зростала промисловість і торгівля, збільшувалася кількість будинків і громадських будівель.

У 1889 році було дві лікарні, одна, заснована в 1825 році, на 50 ліжок, а навпроти неї єврейська лікарня, побудована Єгошуа Готельфом (*Yehoshua Gothelf*), на 12 ліжок. В цьому році в місті працювало шість лікарів, усі – лікарі загальної практики, два хірурги та сім акушерок.

У міських книгах про аптекаря згадується 1588 рік, ще один – 1660 року. У 1889 р. було дві аптеки.

Формування єврейської громади

Населення Нового Самбора в XV-XVIII ст. було етнічно строкатим й конфесійно неоднорідним. Розміщений на етнічно українських землях, але неподалік від корінних польських воєводств – Сандомирського та Краківського – Новий Самбір впродовж зазначеного часу черпав людські ресурси як з-поміж українського, так і з польського середовища. Засноване на магдебурзькому праві, місто на ранньому етапі своєї історії було об'єктом німецької колонізації. Традиційно, як і для решти міст Руського воєводства, тут проживала чисельна і в різні періоди доволі впливова єврейська громада. Нарешті, в часи давньої Речі Посполитої серед мешканців Нового Самбора документи згадують вірмен, греків, сербів, угорців, шотландців тощо.

«Представники кожного з етносів та конфесій організовувалися в замкнуті корпорації на зразок цехових, в яких життя та взаємовідносини між членами громади регулювалися внутрішніми правилами та нормами, виробленими самостійно, без втручання ззовні, або перенесеними з батьківщини. Натомість зв'язки із

зовнішнім світом й почасти всередині корпорацій визначалися такими нормотворчими актами, як королівські привілеї та надання, грамоти королівських старост, коронних та надвірних підскарбіїв, у XVIII ст. – рескриптами Королівської скарбової комісії» [11].

Як свідчать документи того часу, «перші євреї прибули до Самбора на початку XV століття, а перша згадка про євреїв тут датується 1447 роком» [12].

«Окрему сторінку в історії колонізації Самбора займають жиди. Вони прийшли до Самбора на початку XV ст. з заходу, з Польщі, і, незважаючи на сильну полонізацію, ніколи їй не піддавалися, зберігали увесь час свою народність, свою Мойсеєву віру і свою мову та збільшували свій стан посідання. Точна дата їх приходу до міста невідома, але, як чужинці, жиди відразу почали поселятися у середмісті. Магістрат їм того не забороняв, бо вони принесли з собою багато готівки і фінансово збагатили міську касу. Жиди одержали рівні права з поляками й іншими колоністами, права, яких не мали корінні жителі-русини.

Жида прийшли на Русь з готовими привілеями, які одержали ще в Польщі у 1334 році від короля Казимира Великого та Ягайла у 1433 році і почали, спочатку обережно, опановувати в місті торгівлю та ремесло, викуповуючи в Ринку та у бічних вуличках усі доми і склепи (магазини)» [8].

У 1447 – 1450 роках тут проживало дванадцять єврейських родин. У 1507 році євреї Самбора заплатили королю п'ятнадцять золотих з нагоди його коронації.

У 1519 році король Сигізмунд I сповістив самбірського старосту (серед інших), що він надає євреям право жити в будь-якому місці, яке вони виберуть, і вести власні справи. 10 квітня 1540 р. Сигізмунд видав указ, який наказував усім митникам не стягувати з євреїв більше митних зборів, ніж дозволено законом.

«Свобода, надана євреям жити в місті та вести там бізнес, викликала гнів християнських купців, які вважали євреїв жорсткими конкурентами, коли переконалися, що в торгівлі мають домінуюче положення, стали підвищувати ціни, визискуючи міщан, а також

встановлювати лихварські відсотки за позички, які давали шляхті. Цим вони викликали проти себе загальні протести, бійки, бунти та скарги до судів і короля. Ця економічна боротьба міста з жидами тривала майже ціле століття» [8].

Не маючи можливості успішно конкурувати з ними, християнські купці почали скаржитися королю, вимагаючи вислати єврейських купців за стіни міста та заборонити їм займатися торгівлею. У 1542 році їм вдалося добитися від короля Сигізмунда I королівського указу, який забороняв євреям перебувати в межах міських стін і вести там справи у звичайні базарні дні; це могли робити лише під час ярмарків. Оскільки в королівському указі не було чітко сказано, що їм не дозволено жити в місті, євреї продовжували знаходитися там і таємно вести торгівлю. Це призвело до нових скарг до короля Сигізмунда Августа з боку жителів міста, та нового королівського указу в 1551 році, який забороняв євреям не тільки займатися торгівлею, але й знаходитися в місті, крім звичайних ринкових днів, коли їм дозволяли туди приїхати.

Цей останній указ змусив євреїв покинути місто й оселитися за стінами, в окремому кварталі під назвою Бліх. Передмістя отримало назву від королівської будівлі, розташованої біля палацу, яка служила для відбілювання полотна (Blichowanie), виготовленого ткачами, які займалися його виробництвом.

«На початок XVII ст. королівська юрідика збереглася лише в одному місці – “на бліху”. Однак за своїм правовим статусом, чисельністю населення і його етнічним складом вона суттєво вирізнялася серед решти духовних та приватношляхетських юрідик. Передмістя “на бліху” вперше згадано в 1496 р. Тоді Ян Ольбрахт дозволив самбірським міщанам закладати там свої будинки. Однак через півстоліття на цьому місті з’явилися нові мешканці – євреї» [11].

«При виході з замку на Бліх розташовувалися: скарбова корчма з забудовою, замковий бровар з забудовою, скарбовий будинок з забудовою. Сам Бліх належав до замкової аренди і, згідно з давніми документами, не мав права на огорожу. На самому Бліху, почавши від

корчми, стояв будинок і халупа, що належали до замкової юрисдикції. Решта 32 дерев'яні будинки належали мешканцям Бліху – юдеям. Поза мешкальними будинками на Бліху стояли нова мурована божниця і стара дерев'яна у поганому стані, старий жидівський шпиталь, стара лазня і одна різницька ятка» [13].

У XVI столітті у кількох десятках міст було заборонено королівським указом євреям жити в цих містах. Ці декрети називалися *Privilegium de non Tolerandis Judaeis* (*привілей неприйняття євреїв – прим. автора*) [14]. *Privilegium de non tolerandis Judaeis* — привілей, який надавався з шістнадцятого по кінець вісімнадцятого століття окремим з королівських міст. Він забороняв євреям проживати в місті, якого стосувався документ, володіти в ньому нерухомістю, а також забороняв їм входити в місто (за винятком окремих днів; зазвичай – торгів та ярмарків). Починаючи від шістнадцятого століття, цей привілей надавали правителі Речі Посполитої та деяких інших європейських країн, зокрема Австрії. Окремі єврейські квартали у Польщі та Литві отримували аналогічний *privilegium de non tolerandis Christianis* (*привілей неприйняття християн - прим. автора*). Обидва привілеї надавалися тільки для королівських міст; у приватних містах євреї мали повну свободу економічної діяльності. До першого декрету потрапив і Самбір, оскільки був королівським містом.

Однак ці жорсткі укази та протистояння міських жителів проти євреїв не змогли уповільнити постійного зростання єврейської осілості. Євреї користалися будь-якою легальною та напівлегальною можливістю. Єврейським купцям, наприклад, за указами дозволялося відвідувати ярмарки в містах. Та й самі магістрати міст розуміли, що ярмарок не досягне своєї мети без участі єврейських купців і ремісників. Євреї, які мали доступ до таких міст у дні ярмарків, за допомогою багатих купців-християн, які підтримували з ними ділові контакти, винаходили всілякі хитрощі, щоб залишатися там і після ярмарків.

У менших містах євреї селилися в передмістях, маєтках, якими володіли староста, шляхта, священики та монастирі, і які були

виділені їм містом чи містечком та були оголошені *juridicus*, тобто кварталами, які не підлягали органам територіальній юрисдикції міста. Прикладом такого королівського міста був Самбір. З цих кварталів євреї розповсюдилися з часом на прилеглі вулиці та квартали, якими керувало місто.

Після того, як самбірські євреї оселилися в передмісті Бліх, вони згодом проникли в саме місто і з часом створили там відносно велику єврейську громаду. І якщо в 1542 році на Самборі все ще діяв королівський указ про заборону проживання євреїв у місті, то пізнішими королівськими указами євреям було надано спеціальне право відвідувати його під час ярмарок. Під протекцією міської знаті євреї поволі оселялися в місті протягом XVI - XVII століть.

«Незважаючи на всі ті заборони, жида таки дісталися до Середмістя і там розвинули свою торгівлю, а місто знову почало протестувати. В архівах міста є документ від 3(6) червня 1691 року, яким бурмистр, уряд, староста та громада визначили свого представника Вавжинця Носкевича на королівський суд проти самбірських жидів, які й надалі поселялися у місті, скуповували дома та розвивали свою торгівлю. Нема ніяких відомостей, як цей суд закінчився, але жида вже відкрито торгували та закладали свої лавки з різним крамом.

В архівах міста маємо знаменний документ від 28 квітня 1724 року, за яким слід вважати, що місто внесло позов проти віце-адміністратора Самбірської економії Адріана де Бієра, якого жида підкупили і під його протекцією не лише розвивали свою торгівлю і використовували міщан, але вже явно виробляли горілку й інші міцні напої. Такі процеси між містом і жидами тривали роками, бо ті знайшли вже способи до підкупу старостів, суддів та урядовців» [8].

Безсумнівно, кількість єврейського населення в Самборі зростала з року в рік, незважаючи на королівські укази залишити місто і жити за його мурами. Наприкінці XVI — на початку XVII століття єврейське поселення в Самборі було другим за розміром і значенням у всій Перемишльській землі.

У 1569 році було 170 єврейських будинків із загальної кількості 536, тобто 31,7 відсотків. Польський дослідник Олександр Яблоновський запропонував обчислювати кількість євреїв, помноживши кількість будинків на дванадцять. Таким чином він дійшов висновку, що в Самборі було 2040 євреїв (12x170) – близько 50 відсотків загального населення, яке на той час становило 4000. З іншого боку, дослідник Олександр Кучера виступив проти цієї оцінки. На підставі різних комбінацій і підрахунків він дійшов висновку, що в кожному єврейському домі було щонайбільше дев'ять осіб, а тому кількість євреїв у Самборі становила 1530 (9x170). За його підрахунками, єврейське населення по відношенню до всього міста становило 37-38 відсотків.

З 1551 по 1648 рр. кількість мешканців міста та чисельність євреїв практично не змінилася, а співвідношення між єврейським і християнським населенням залишалося незмінним.

У 1588 році євреї Бліха, які в'їжджали до міста, сплачували податок за зупинку. Багато місцевих євреїв орендували млини та пивоварні, домовившись з керівництвом міста за плату. Але деякі міські жителі і церковне керівництво постійно підбурювало маси проти них. З провідних євреїв-орендарів цих підприємств відомі: Авраам Московіц, Еліезер Пасковіц і Зандель (*Avraham Moscovitz, Eliezer Paskovitz, and Zandel*), які орендували пивоварні для Самбора та околиць.

Орендар млинів Іцхак Зеліковіц (*Yitzhak Zelikovitz*), подав скаргу до короля, звинувативши міщанина Михайла Вонгзина у конфіскації у нього товарів. Інший орендар млина, Аарон Якубович (*Aharon Yacubovitz*) у 1631 р. скаржився королю, що один із його чиновників, староста Гернілаус, вигнав його з орендованого місця, ув'язнив його та його зятя, конфіскував їхні будинки та завдав багато шкоди йому та іншим євреям.

«У середині XVII століття відносини міщан та євреїв особливо загострилися; посилаючись на новий декрет Яна-Казимира, вони не впускали євреїв у місто і клопотали про повне їхнє вигнання з Бліха. Кагал зайняв тоді 8000 злотих, для того, щоб заручитися протекціями.

Поручителем при позиції став перемишльський кагал, прикагалком якого був Самбір. Коли через два роки кагал Самбора виявився не в змозі платити відсотки, кредитори звернулися до перемишльського кагалу. На засіданні коронного вааду центральний орган єврейського самоврядування Королівства Польського та Речі Посполитої, що існував у 1580–1764 роках в Ярославі (13 жовтня 1682 р.) відбулася угода, за якою перемишльський кагал узяв на себе весь обов'язок, самбірський кагал зобов'язався щорічно вносити на його користь 240 злотих: 120 готівкою, а інші 120 злотих повинні стягуватися перемишльськими євреями з купців, які відвідували ярмарки в Самборі. Стягнення цього збору в Самборі перемишльським кагалом послужило, однак, приводом для тривалого процесу. На початку XVIII століття покращилися умови життя самбірських євреїв. У 1735 році король Август II видав їм привілей на проживання наступного змісту: "Король дарує їм свободу торгівлі, підтверджує, що вони з давніх-давен мають свою синагогу та свій цвинтар і приймає це до відома. Дозволяє їм влаштування м'ясної крамниці для того, щоб один різник продавав м'ясо. Підлягають вони замковій юрисдикції, оскільки проживають біля замку". Привілей цей був підтверджений Августом III в 1740 р.» [15].

У 1724 році жителі Самбора та його передмістя протестували проти того, що євреї виробляють алкоголь і торгують ним за підтримки адміністратора королівських маєтків. У 1732 році євреї Бліха звернулися до короля з проханням скасувати королівський привілей XVI століття про «нетерпимість» до євреїв, вважаючи документ 1532 року підробленим. Король не прийняв цей аргумент, але дозволив євреям з Бліха приїздити до Самбора в усі дні року і вільно продавати там свою продукцію. Згідно з цим указом їм також було дозволено офіційно утримувати синагогу та цвинтар на Бліху та одного м'ясника для своїх потреб. Крім того, їм було дозволено проживати на землях замку, що належали королю, та під його юрисдикцією. У 1740 р. цей дозвіл поновив наступний за ним польський король.

«Релігійним проводирем був рабін, а в домах молитви були ще малі рабіни. Рабінів дуже шанували. Малих рабінів жиди називали цадиками, а головного — ребі. Він молився у головному божнику, мав також свої суди, а цадики вчили молодь у гайдерах передусім релігії, жидівського письма і писання. Кагал з усією громадою підлягав лише під юрисдикцію королівських старостів, що мешкали в замку, і платив податок тільки королеві, але до рук старости. Плата ця називалася жидівське поголівне. Під юрисдикцію міста жиди не підпадали і не платили йому податків. Вони мали свою ритуальну різню м'яса і свої ятки на продаж кошерного м'яса» [8].

У 1742 році старші члени міської управи протестували проти жителів міста, які укладали комерційні угоди з євреями.

У 1763 р. самбірські євреї отримали дозвіл на будівництво (за іншими даними – розширення) нової розкішної синагоги, яка, мабуть, була завершена лише наприкінці XVIII ст., у якій час від часу робили ремонти та яка проіснувала до знищення єврейської громади.

За правління Августа III (1736-1763) було відкрито дві єврейські друкарні, які отримали королівські привілеї. Одна із них спеціалізувалася на друку календарів.

За офіційним переписом 1764 р. єврейська громада Самбора нараховувала 513 душ від однорічного віку. Наприкінці XVII століття ця кількість була більш-менш стабільною до середини XVI — початку XVII століття. Однак після епідемії холери 1705 року, коли вимерло дві третини населення Самбора, кількість євреїв так скоротилася, що на Бліху залишилося ледве 37 єврейських домів, в яких мешканці не постраждали. У наступні роки кількість зростала. У 1889 році, передеміграційному періоді, було 4427 євреїв – 32,6 відсотка від загальної чисельності 13586 осіб. Опісля почалася еміграція євреїв. «Лише протягом 90-х років XIX ст. із Галичини емігрувало понад 100 тис. євреїв, що становило третю частину всієї еміграції, хоча серед населення всієї Східної і Західної Галичини разом частка євреїв становила всього 11,1%. У 1900–1909 рр. лише у Сполучені Штати Америки емігрувало 140 тис. євреїв» [16].

Проте офіційна статистика існує з XIX-XX ст., згідно з якою Самбір мав у 1828 році 1281 будинок і 8616 жителів, а в 1869 році – 1900 дворів і 11749 жителів.

Населення Самбора за віросповіданням у 1880 році розподілялось наступним чином:

Релігійна приналежність	Всього
Римо-католики	7,049
Греко-католики	2,073
Віри Мойсейової (євреї)	4,427
Інші віросповідання	37
Всього	13,586

Населення міста з 1890 по 1935 рік зростало достатньо нерівномірно, що пов'язано з еміграцією містян різних віросповідань в Америку та Канаду:

1890	14,324
1900	17,039
1906	17,093
1910	20,257
1921	19,417
1931	22,269
1935	25,000

Статистика свідчить, що Самбір в останнє століття перед першою світовою війною належав до десяти найбільших міст Східної Галичини, хоча в період економічного піднесення другої половини XIX століття його розвиток був не надто інтенсивним, оскільки приріст чисельності жителів міста випередив лише приріст Бродів і Тернополя (восьме місце з десяти найбільших міст).

За чисельністю євреїв (у відсотках) Самбір поступався восьми містам з першої десятки найбільших міст, випереджаючи лише Ярослав.

Чисельність населення 10 найбільших міст Східної Галичини
в 1880-1910 рр.[17]

Міста	Чисельність населення (осіб)				Приріст чисель- ності населення у 1880-1910 рр.	
	1880 р	1890 р.	1900 р.	1910 р.	осіб	%
Броди	20071	17534	17361	18055	- 2016	-10,0
Дрогобич	18225	17916	19432	34665	16440	90,2
Коломия	23109	30235	34188	42676	19567	84,7
Львів	109746	127943	159877	206113	96367	87,8
Перемишль	22040	35209	46295	54078	32038	145,4
Самбір	13586	14324	17039	20257	6671	49,1
Станіславів	18626	23391	30410	33328	14702	78,9
Стрий	12625	16515	23205	30942	18317	145,1
Тернопіль	25819	27405	30415	33871	8052	31,2
Ярослав	12422	18065	22660	23965	11543	92,9

Етнічний склад міського населення Східної Галичини
за релігійною ознакою в 1910 р. [17]

Місто	Поляки		Українці		Євреї		Інші		Разом осіб
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
Броди	3414	18,9	2036	11,3	12188	67,5	417	2,3	18055
Дрогобич	11896	34,3	7343	21,2	15313	44,2	113	0,3	34665
Коломия	13713	32,2	8769	20,5	18930	44,3	1264	3,0	42676
Львів	105469	51,2	39314	19,1	57387	27,8	3943	1,9	206113
Перемишль	25306	46,8	12018	22,2	16062	29,7	692	1,3	54078
Самбір	11079	54,7	3720	18,4	5418	26,7	40	0,2	20257
Станіславів	10238	30,7	7117	21,4	15213	45,6	760	2,3	33328
Стрий	10448	33,8	9042	29,2	10718	34,6	734	2,4	30942
Тернопіль	9646	28,5	10170	30,0	13997	41,3	58	0,2	33871
Ярослав	12295	51,3	5342	22,3	6154	25,7	174	0,7	23965

В той же час за кількістю поляків (у відсотках) у 1910 році Самбір випереджав всі найбільші міста Східної Галичини, в тому числі Львів та Ярослав.

З переїздом у передмістя Бліх євреї Самбора заснували окрему єврейську громаду. На чолі стояв комітет із дванадцяти сановників або «голів громади», які щороку обиралися членами громади. До кінця 16 століття комітет потребував затвердження воєводи, оскільки він перебував під патронатом і наглядом керівника воєводства.

Члени комітету складали присягу на вірність польському королю і несли відповідальність перед владою. Щомісяця один із них, «лідер місяця», очолював громаду. Також до комісії входило від трьох до п'яти «добрих» євреїв, які виконували судові завдання в окружних судах. Члени комітету обіймали різні посади в незалежному уряді спільноти, займаючись такими питаннями, як релігія, юрисдикція, охорона здоров'я, збір коштів, викуп полонених тощо.

Особою першого рангу в громаді був рабин. Він підписував рішення, займався всякими виборами, навчанням дітей і так далі. Рабин був платним чиновником. Спочатку він мав отримати згоду короля; згодом його обирали члени громади за погодженням воєводи. Будинок рабина, а також кілька громадських будівель, синагога, лікарня, притулок та деякі інші були звільнені від податків.

У другій половині XVIII століття єврейська громада Бліх-Самбір стала самостійною громадою з усіма інституціями незалежної влади, як прийнято в Польщі загалом і в Галичині зокрема.

Стародавнє єврейське кладовище

У Галичині українці та поляки вживали назву кіркут (пол. *kirkut*, від нім. *Kirchhof* — «церковний двір для поховання померлих»), а також окописько, окопище, оскільки місце зазвичай усіх сторін оточувався ровами й земляним валом. Носії мови ідиш застосовували назви, похідні від івриту: бейсойлем, бейсакворес.

Старий єврейський цвинтар XV століття в Самборі зберігся до Другої світової війни, хоча захоронення відбувалися на новому.

Периметр цвинтаря складав 509 метрів. GPS координати 49.51346, 23.19793. Цвинтар знаходився на території теперішнього ліцею «Лідер» (колишня школа №10) по сучасній вулиці В. Стуса, 8 [18].

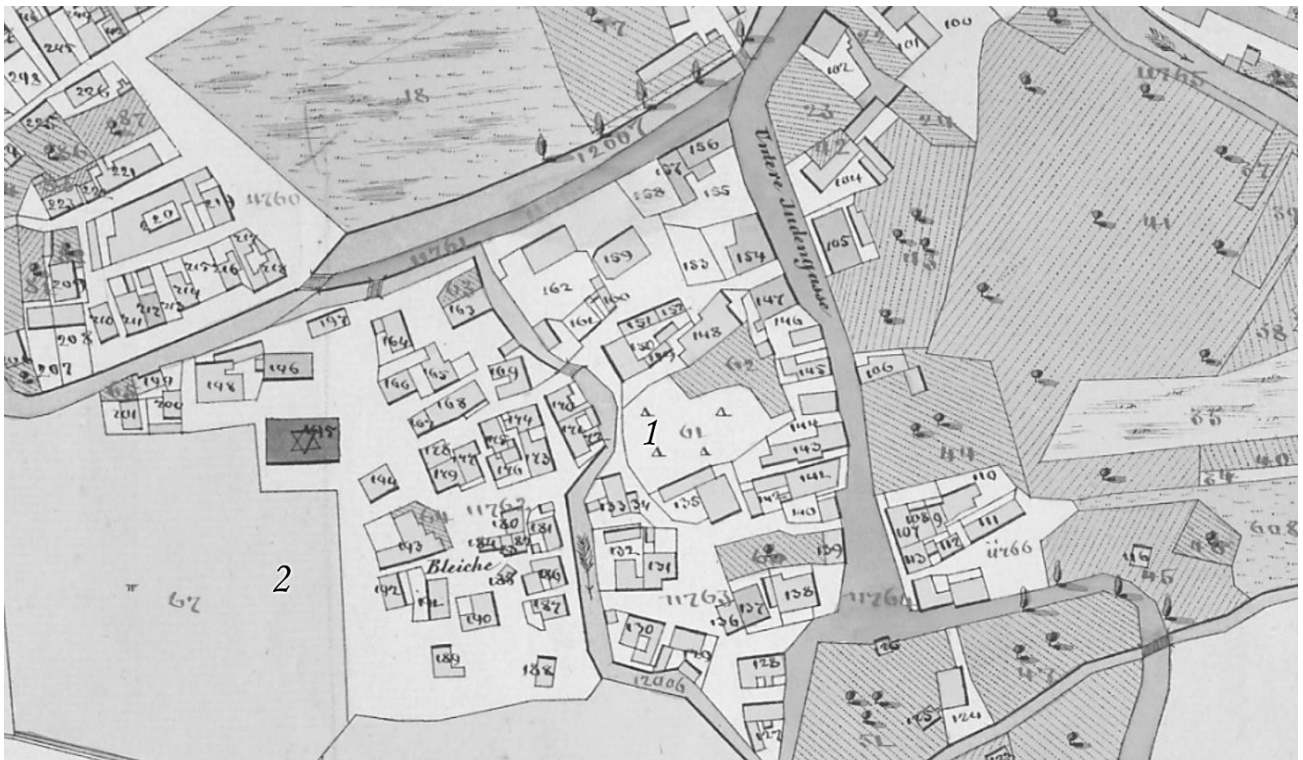

Фрагмент карти Бліх-Самбора Фрідріха фон Міа (1779—1783). Цифрою 1 позначений новий кіркут, старий – не виділений. Джерело: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/>

Це так званий «малий цвинтар на Бліху, серед жидівських хат, на вулиці Герцяля. Він зберігся до наших часів, на ньому стояли ще кам'яні плити з написами» [8].

Однією з могил на старому цвинтарі була могила рабина Іцхака Шарифа (Айзенберга) (*Rabbi Yitzhak Charif (Eisenberg)*), який помер у 1813 році. Біля його могили був надгробок 1794 року, а над ним польський орел; згідно з написом на івриті, це була могила Моше Шмулевича (*Moshe Shmuelevitch*), офіцера польської армії в єврейському легіоні, названому на честь Берека Йоселевича (*Berek Yoselevitz*), який загинув у війні за визволення та незалежність Польщі в період Костюшка.

Також на цьому старовинному цвинтарі знаходився надгробок іншого єврейського офіцера польської армії, який служив у гвардії польського короля Августа III (1735-1763).

Фрагмент кадастрової мапи Самбора 1853 року. Цифрою 1 позначений старий кіркут, цифрою 2 – новий. Джерело: <https://maps.geshergalicia.org/cadastral/sambor-sambir-1853/>.

Новий цвинтар постав правдоподібно у 1732 році [19]. «Головний жидівський цвинтар, загально в місті знаний як окописько, був за головною божницею на Бліху. Це кількаморгова площа за цегляним мурованим парканом. З півдня паркан домурований коштом Тігера» [8]. Цвинтар займав велику ділянку неправильної форми. Внаслідок розрухи за радянських часів донині на цвинтарі збереглися лише окремі надгробки або їх фрагменти. Зі східного боку збереглася ділянка цегляної огорожі довжиною приблизно двісті метрів. У південному куті стоїть зруйнована будівля, яка, можливо, служила похоронним бюро [19].

На мапі 1933 року старий та новий кіркут чітко позначені разом з прилеглими синагогою, вулицями, новими кварталами та старим корпусом теперішньої лікарні.

Бліх-Самбір на мапі 1933 року (фрагмент). Цифрою 1 позначений старий кіркут, цифрою 2 – новий. Джерело: карта Самбора. ф.186, оп.10, спр.1238 ЦДІАЛ

Євреї в період Королівства Галичини та Володимирії

Під час першого поділу Польщі в 1772 році, коли Самбір разом з усією Галичиною перейшов під австрійське панування, становище євреїв погіршилося. Згідно з австрійським указом 1781 року, статус євреїв був лише толерантним (*geduldet*), за що вони повинні були сплачувати охоронний податок (*Schutzgeld*) у розмірі чотирьох польських злотих з кожної родини. «Від травня 1774 р. кожна єврейська сім'я, яка проживала в Галичині, зобов'язувалася сплачувати щороку чотири польських злотих як «толерантний податок» замість попередніх двох. Одночасно галицька «Єврейська дирекція» обклала усіх галицьких євреїв податком за промислову або торговельну діяльність і майно – по 4 польських злотих з сім'ї» [20].

У 1787 році цей податок був замінений на «кошерний», «Тора» і найскладніший з усіх, «свічковий», усі вони збиралися збирачами податків, сумновідомими своєю жорстокістю.

Правда, королівський указ 1786 року дозволив самбірським євреям побудувати синагогу, але за цей привілей з них стягували одноразову плату в розмірі двох тисяч злотих, а згодом — річний податок у сто злотих. Дедалі біднішу єврейську громаду в Бліху використовував австрійський режим як джерело доходу. Польська заборона селитися їм у місті залишалася в силі.

«Наприкінці XVIII століття євреї Самбора отримали визнання як повноцінна громада з усіма відповідними інституціями. Комуною керувала рада з 12 парнасимів (*рада старшин — прим. автора*), які щорічно обиралися общинниками. До кінця XVI століття склад ради затверджував староста. Члени ради присягали на вірність королю і лояльність місцевій владі. Щомісяця одного з них обирали на посаду гмінного наглядача. Першою особою в громаді, як завжди, був рабин. Він підписував усі рішення, брав участь у всіх виборах, навчав дітей тощо. На цю посаду був офіційно прийнятий рабин. До 1551 року це призначення було зі згоди короля. Пізніше його обирала громада, яка мала отримати згоду воєводи. Будинок рабина, як і інші соціальні заклади — синагога, притулок чи шпиталь — не обкладався податком» [21].

У 1780 році частина Бліху була спалена і євреї були змушені скупчитись в іншій частині передмістя. Цей жорсткий указ, який перетворив Бліх на своєрідне гетто, діяв до 1848 року.

Крім того, у XVIII столітті та першій половині XIX століття існував наказ, який змушував євреїв брати німецькі імена замість своїх чи польських. Їм давали дивні імена, часто ті, хто більше платив чиновнику, отримували приємніші та важливіші імена. Саме тоді виникли такі німецькі імена, як Бер, Вольф, Блюмендуфт, Блюменкранц та ін.

«До найновіших часів у Самборі проживали спольщені чужі роди. Такі як Арбебавери, Бергери, Брауни, Вільгельмаєри, Доніхти, Дорвальди, Екerti, Фішери, Фраї, Гльоди, Готфріди, Гутгетери,

Горвати, Гавроти, Гайзіги, Гнапи, Яроші, Кеніги, Кінги, Кольмани, Комани, Лянгенфельди, Нанки, Меклери, Міллери, Наймани, Негруші, Ціглери, Цозелі, Райхарди, Шлягори, Шілери, Шерфи, Шефнери, Шулери, Тоти, Зенеги та інші» [8]. Без сумніву, частина їх могли бути єврейського походження.

Засоби існування євреїв

За підрахунками влади 1777 року, у всій Галичині було не більше 315 християнських купців будь-якого значення. Комерція в Галичині здебільшого була в руках євреїв. Оскільки вони були працелюбнішими й економнішими за християнських купців, останнім було важко з ними конкурувати. Вони виконували головну економічну функцію, оскільки контролювали як оптову, так і роздрібну торгівлю.

«Якби не євреї, – скаржився самбірський повітовий голова в доповідній записці до уряду, в якій називав євреїв необхідним злом, – неможливо було б купити звичайну або шовкову нитку в місті за кілька копійок; якби не вони, власники маєтків не змогли б продати своє зерно чи тканину; фермер не міг би купувати в кредит необхідні для нього продукти, їм не відмовиш у працьовитості, вони відроджують господарство і обслуговують усі верстви населення».

В околицях Самбора було близько 500 ткачів; єврейські торговці привозили свої товари селянам з околиць міста Броди. Євреї мали монополію на торгівлю міцними напоями в Самборі та околицях. У 1820 році єврей заснував приватний банк.

У 1851 році рабин Шмуель Дайч (*Rabbi Shmuel Daitch*) із Самбора подав австрійському уряду план реформування галицького єврейства шляхом переведення частини населення на землеробство та створення єврейських сільськогосподарських поселень. Він також просив, щоб польська форма одягу був примусово заборонена і введений європейський одяг; щоб була скликана конференція високоповажних осіб для консультацій і для визначення справ релігії та проведення регулярної освіти для молоді в Галичині; щоб хасиди були заборонені, і особливо правління адморів (хасидських рабинів),

які, за його словами, уповільнили процес гаскали серед євреїв (*руху по включенню євреїв Європи в світське життя – прим. автора*); просив сформувати установи соціального забезпечення для бідних і створити сільськогосподарські асоціації.

Міністерство віросповідань відповіло на цей меморандум, вказавши, що уряд дослідить, як вирішити релігійні справи в Галичині, і розгляне запропоновані реформи. Проте, хоч Міністерство дуже заохочувало ініційований самбірським рабином план переведення євреїв на сільське господарство, з цього нічого не вийшло.

Варто додати, що «євреї, зайняті в сільському господарстві, у відношенні до неєврейського населення аграрної Галичини становили лише 1,9% у Східній, та 0,8% – у Західній Галичині. Однак вони становили не більше 5% усіх поміщиків краю. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах (Стрийському, Долинському) – понад половину. Крім того, вони становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків» [20].

Весна народів

З новою революційною хвилею, а саме пробудженням серед народів викликаних подіями 1848 року, євреї Самбора поступово виривалися з гетто. Вони почали переїжджати до міста і наприкінці XIX століття їм належали майже всі будинки на ринковій площі. Зміна політичної ситуації призвела і до зміни економічної ситуації. Завдяки рівним громадянським правам, які вони здобули, євреї почали швидко організовуватися та ставати відомими у сфері торгівлі та промисловості.

Після того, як євреям було дозволено проживати в усьому місті, незважаючи на опір жителів міста, а передмістя Бліх увійшло до складу міста Самбора, євреї заснували там різні підприємства, такі як лісопильні, меблеві фабрики, невеликі текстильні фабрики, фарфорові і скляні підприємства, борошномельні підприємства, заводи з виробництва олії і навіть невеликий нафтопереробний завод.

Проведення залізниці у сімдесятих роках сприяло розвитку міста. Воно стало важливим економічним центром у цій частині країни та одним із найбільших міст Львівського регіону.

«Період революційних виступів, відомий як Весна народів, був часом, коли в суспільному обігу з'явилися звернення до євреїв, де їм пропонували рівність в обмін на певні зміни, зокрема у зовнішньому вигляді. У 1848 р. львівський публіцист Абрахам Мендель Мор написав їдишем звернення “Чаша спасіння”, в якому закликав євреїв змінити спосіб життя. Автор стверджував: “Якщо новий світ відкриється нам, християни відноситимуться до нас як до братів і ми зможемо опанувати ті ж заняття, що й вони. Якщо до цього часу дехто з нас займається лихвою чи іншими низькими заробітками [...], то тепер ми можемо це змінити”. І далі звертався із закликом до єврейок: “Жінки повинні припинити виставляти напоказ свої прикраси та дорогий одяг перед християнами. Не можна прикриватись релігійними вимогами, оскільки традиційні головні убори не повинні включати ювелірні елементи» [22].

До вибору певного типу зовнішності євреїв підштовхували передусім професійні обов'язки та стандарти, прийняті у різних середовищах, зокрема серед інтелігенції. «Євреї свідомо прагнули не виділятися своїм одягом від християн, відмежовуючи себе від традиційно одягнених одновірців» [22].

Пізніше, незважаючи на те, що євреям було надано рівні права та дозвіл на проживання в усіх частинах міста, християнські жителі вважали їх чужинцями, і між цими двома групами виникла гостра конкуренція. Так, у 1905 році один єврей відкрив у місті кінотеатр. Через короткий час християни заснували два конкуруючі кінотеатри. Протягом усього цього періоду вони вели згубну пропаганду проти євреїв. Навіть ті євреї, які намагалися асимілюватися, не були прийняті в християнському суспільстві; вони створили власне польсько-єврейське товариство. Коли кілька асимільованих євреїв спробували вступити в двобій проти християн (виклик на дуель був звичаєм, поширеним серед християн), останні відмовилися від їхнього виклику, стверджуючи, що євреї нижчі за них і тому немає

сенсу участі у двобої з ними. Тому єврейські асимілятори почали викликати один одного на дуелі.

Серед єврейської інтелігенції в Самборі наприкінці XIX століття була значна кількість асимільованих євреїв, які стверджували, що лише поляки походження релігії Мойсея зможуть допомогти польському уряду вирішити єврейську проблему. Ця група також ініціювала план підвищення культурного рівня євреїв шляхом поширення серед них польських ідей. Найвидатнішими представниками цієї асиміляційної групи були єврейські юристи д-р Йозеф Стеерман і д-р Александрович (*Dr. Yosef Steurman and Dr. Alexandrovitch*).

«Були також поміж жидами, так звані, вихрести, однак малий відсоток. Про них мало згадується в історії міста, бо і жиди, і поляки їх цуралися» [8].

Але ці асимільовані євреї зустріли сильний спротив з боку сіоністського руху, який почав укорінюватися в Самборі в той час і про який буде написано пізніше. Між ними та сіоністами виникли протиріччя, оскільки австрійський уряд, застосовуючи перевірений метод «розділяй і володарюй», також насаджував розкол між єврейським населенням і поляками.

На початку 20 століття, коли до Самбора прибули єврейські біженці з Росії, громадяни-християни донесли на них і спричинили їхню депортацію. У 1911 р. під час процесу в Самборі проти єврея, який збанкрутував, прокурор назвав його представником «насіння шахраїв і лихварів».

Соціальне та релігійне життя самбірських євреїв

Подробиці про заняття самбірських євреїв можна дізнатися з членства Купат Мілве (позичкової каси), заснованої в місті, очевидно, у 1910 р. Членами були 576 купців, 255 ремісників, 41 представників вільних професій, 145 інших (це, мабуть, наймити та прикажчики) – всього 1017 годувальників. Ці цифри, здавалося б, представляють більшість годувальників, оскільки єврейська громада тоді налічувала менше 5500 осіб.

У 1867 р. у Самборі була створена палата адвокатів. Пізніше, протягом двадцяти шести років, його президентом був єврей, юрист д-р Йозеф Стеєрман (*Dr. Yosef Steurman*), який також був мером протягом тривалого періоду.

У другій половині ХІХ століття Самбір став містом заможних єврейських купців. «У 1850-х роках, коли в Галичині було засновано три торгові палати, Самбір у Львівській палаті представляв купець Грабшайд. Віче налічувало сім членів, троє з них були зі Львова, тому можна сказати, що Самбір був представлений достатньо» [21].

«За інвентарем Самбірської економії, який знаходився "Оссолінеумі" у Львові під числом 1632, жида мали дві божниці. Король Польщі Август ІІІ привілеєм від 1763 року дозволив їм збудувати на Бліху ще одну нову муровану божницю, правдоподібно ту, що там донині стоїть, а за нею простягався цвинтар. У 1914 році в Самборі, крім основної божниці, рабіном якої був д-р Арон Левін, в усіх кварталах міста були доми молитви зі своїми цадиками. На Ринку, на лінії А-Б, в кам'яниці д-ра Клявбера великий зал влаштований як дім молитви. На вулиці Перемиській на місці, де колись знаходилась церква св. Пилипа, стояла будівля, яка була малою жидівською божницею. Трохи подалі, недалеко від польської захоронки, знаходився дім молитви. У Ринку, в наріжній кам'яниці, напроти бернардинів, був жидівський дім молитви. Нині вже тої кам'яниці немає, її зруйнували німці. На Замковій площі, де колись були фаєрмури, також була божничка» [8].

Говорячи про дві божниці, о. Рабій [8] мав на увазі муровані синагоги. Перша з них, «скромніша синагога, яка називається Мала, розташована на теперішній вул. Різницька 6. Синагога — прямокутна в плані двоповерхова цегляна споруда, вкрита двосхилим дахом, ХІХ ст.» [23]. Ця синагога збудована після 1800-го року для міської громади ашкеназі (згідно нижчевказаного джерела).

Мала синагога на вул. Різницькій 6. Джерело:

https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=10180&fbclid=IwY2xjawIpDU9leHRuA2FlbQlXMAABHQ9NG_o28MXZj07XWd9gjWnYmu60IIH3LW7oC0-mKEHc0Ot7PyjIVK76CA_aem_BAxGDHAG8ssPf0JLZcx75w

«В 1732 році король Август III надав самбірській юдейській громаді привілей на зведення мурованої Великої синагоги на Бліху. Нова будівля постала поруч зі старою дерев'яною божницею, що відзначено в Люстрації Самбора 1760 року. Збудували синагогу в бароковому стилі, з характерною синагогальною архітектонікою: велику кубічну брилу вкривав високий повний дах з заломом. До північної стіни, на всю її довжину прилягала партерова галерея жіночої молитовні. Під час II світової війни синагога була розграбована і поруйнована – була розібрана жіноча молитовня, від якої збереглися невеликі віконця, що з'єднували її з головним залом (нині замуrowані). В советські часи в синагозі був влаштований склад, вкритий низьким дахом, аркові перемички великих вікон були

замінені на прямокутні. В наш час синагогу ще більше спотворили різними переплануваннями та влаштували нічний клуб» [13].

Цю ж дату дозволу на будівництво синагоги подають і автори допису [24], які зазначають, що синагога «була заснована в 1732 році, а в 1763 році король Август III дозволив її розширення. Це прямокутна в плані одноповерхова будівля з дуже високим першим поверхом, покрита чотирисхилим дахом. Головний зал був перекритий дев'ятипільним склепінням, а біма (*біма – трибуна в синагогах, на якій розміщується кафедра для читання Тори, - прим. автора*) розташовувалася між чотирма колонами. Було багато поліхромії».

Солідний вік Великої синагоги підтверджує товщина її стін.

Джерело: <https://myshtetl.org/lvovskaja/sambor.html>

Синагога призначалась теж для спільноти ашкеназі. Це назва одного з двох найчисельніших субетносів євреїв, нащадків вихідців із середньовічної Німеччини та східноєвропейських країн (на відміну

від сефардів — вихідців з Іспанії, Португалії та Північної Африки), які користувались переважно мовою їдиш.

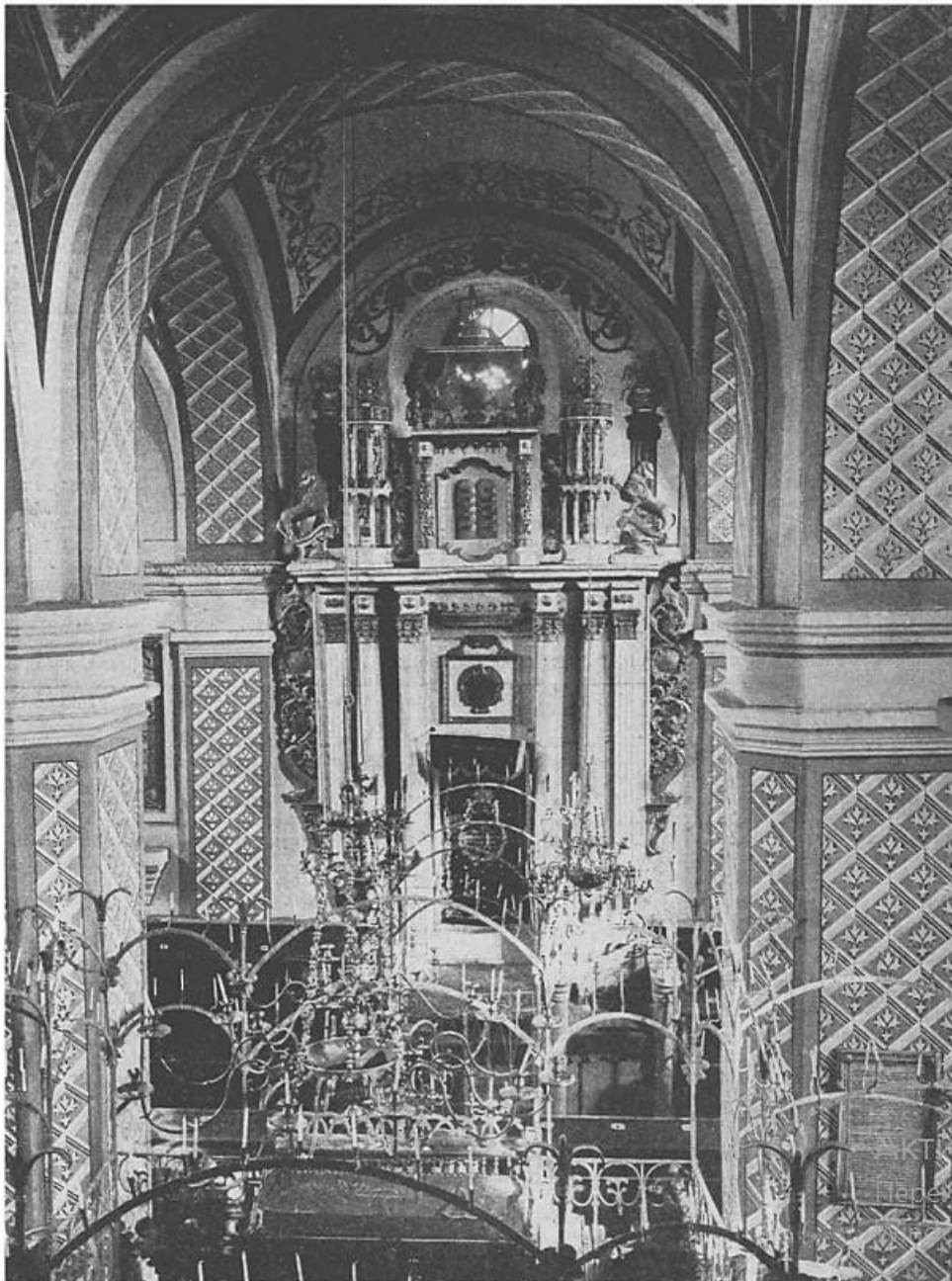
Клеймо виробника цегли з синагоги

Джерело: <https://myshtetl.org/lvovskaja/sambor.html>

Колишня Велика синагога, 1992 рік. Джерело:

https://myshtetl.org/lvovskaja/sambir_en.html

Інтер'єр Великої синагоги у Самборі (перед 1906 р.) [15]

Правда, авторитетне джерело [15] подає іншу дату: «У 1763 р. було дозволено «вибудувати нову, більш придатну для богослужіння синагогу». Можливо, що це час її добудови (розширення), як вказують автори у [24].

З рабинів, які служили в цей період у Самборі, відомі: Йосеф Моше Шариф (*Yosef Moshe Charif*), який наприкінці своїх днів емігрував до Ерец-Ізраель (Земля Обітова на, Свята земля) і помер у Сафаді в 1781 р. Його син, рабин Іцхак Шариф-Айзенберг (*Rabbi*

Yaakov Naftali Eisenberg), став його наступником, обіймаючи посаду рабина до своєї смерті в 1815 році. Після нього прийшов його син, рабин Яків Нафталі Айзенберг (*Dr. Rabbi Yaakov Naftali Eisenberg*), який помер у 1825 році. Після нього рабином був доктор Йосеф Арі Хакохен Раппапорт (*Dr. Yosef Ari' Hacoheh Rappaport*). Наприкінці тридцятих або на початку сорокових років резиденцію рабинату обійняв раббі Меїр Цві Вітмейр (*Rabbi Meir Zvi Witmeir*) і служив до своєї смерті в 1875 році. Після нього рабином став син рабина Йосефа Арі, рабин Давид Хакохен Раппапорт (*Rabbi David Hacoheh Rappaport*), а після нього його син Йосеф Хакохен Раппапорт (*Rabbi Yosef Hacoheh Rappaport*).

«За законом 1890 р., кожна гміна мала принаймні одного рабина, що постійно мешкав при кагалі. Щоб дістати посаду рабина, кандидат мав попередньо здобути світську освіту. Цей пункт викликав велике незадоволення серед ортодоксійних євреїв, які відстоювали право обирати рабинів, опираючись на традиційні приписи. Натомість прихильники реформ внутрішнього устрою гмін підтримували спроби уряду нав'язати секулярні правила усім єврейським громадам. Крапку в цьому питанні поставило розпорядження Міністерства віросповідань і освіти від 7 червня 1892 р., згідно з яким усі галицькі кагали поділялись на дві категорії. Ті, котрі були розташовані у великих містах (Львів, Краків, Дрогобич, Броди, Бережани, Ярослав, Ясло, Коломия, Новий Сонч, Подгоже, Перемишль, Жешув, Самбір, Сянок, Станіслав, Стрий, Тернопіль, Тарнув, Золочів і Жовква), мали обирати рабинів із закінченими гімназійними студіями. Для решти кагалів вимоги до рабинів були нижчими – чотирикласна школа, але ці вимоги не стосувались тих рабинів, які були затверджені на посаді до 1890 р. Лише у 1911 р. при намісництві була утворена спеціальна екзаменаційна комісія, яка складалася з трьох осіб і мала завдання екзаменувати кандидатів на посаду рабина. Якщо особа не могла скласти екзамену (він відбувався польською мовою), то після визначеного терміну призначався повторний екзамен. Обрання нового рабина після смерті чи

звільнення попереднього мало відбутись у шестимісячний термін, після чого його кандидатуру затверджували у намісництві" [22].

Коли рабин Меїр Цві Вітмейр (*Rabbi Meir Zvi Witmeir*) служив рабином у Самборі, д-р Шмуель Дайч (*Dr. Shmuel Daitch*) офіційно був рабином округу (*Kreisrabbiner* - німецькою повітовий рабин), призначеним єврейськими громадами району, а на практиці реєстратором шлюбів, народжень і смертей. Рабин Дайч може вважатися першим відомим єврейським маскілом (просвітленою особою) у Самборі.

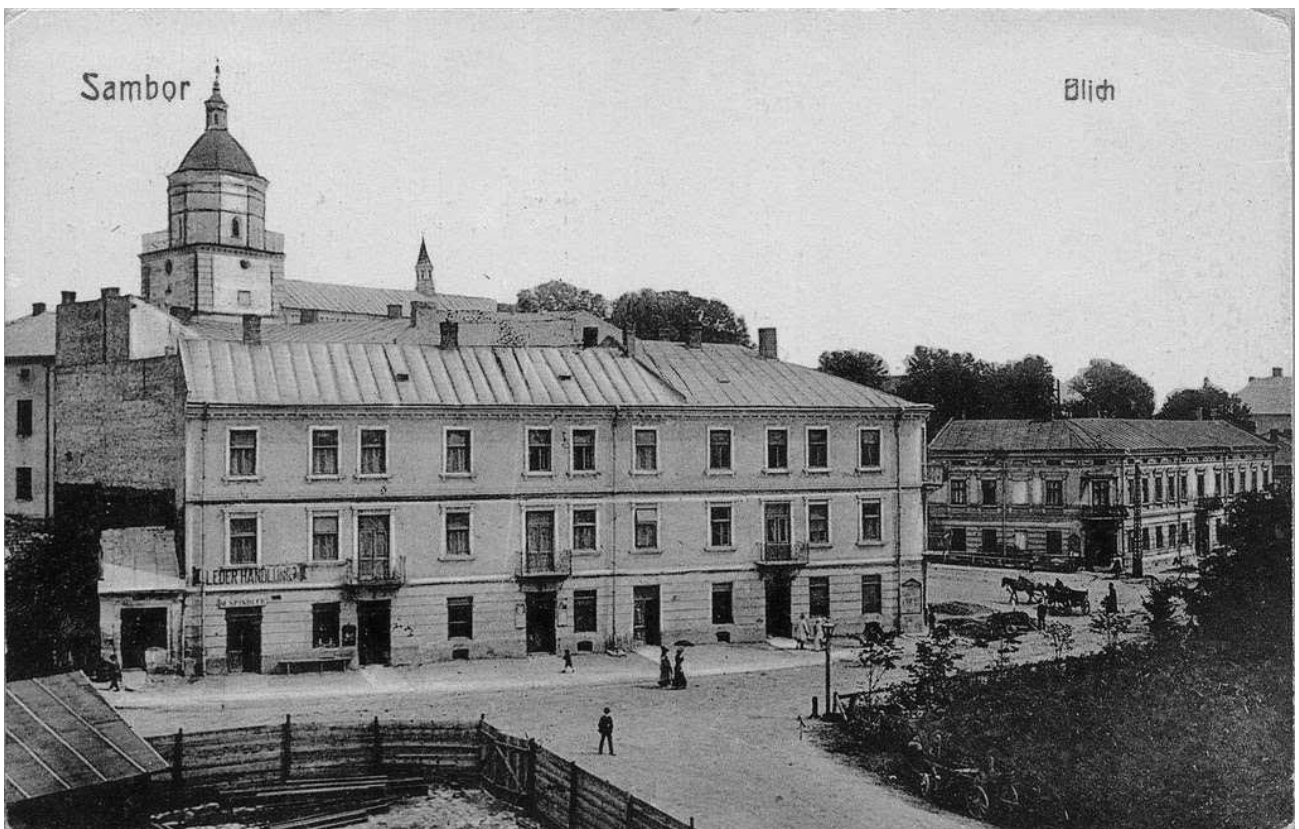
Наприкінці шістдесятих і на початку сімдесятих років члени «Шомер Ізраель», єврейського політичного та ідеологічного товариства, заснованого у Львові наприкінці 1868 р. після надання свободи організаціям згідно австрійської Конституції 1867 р., яке спочатку проповідувало освіту німецькою, а згодом польською мовою, зробили спробу заснувати світську єврейську школу, але ця спроба не увінчалася успіхом.

У 1869 році в трьох великих хедерах (*єврейська релігійна початкова школа – прим. автора*) навчалось близько 300 дітей, а решта в п'ятнадцяти менших.

У 1876 році «Шомер Ізраель» вже мав достатній вплив у Самборі, їхні газети «Хабокер Ор» і «Дер Ізраїль» розповсюджувалися в місті значними накладками.

У 1904 році рабин Аарон Левін (*Rabbi Aharon Levin*) став рабином Самбора. Адмори (хасидські рабини) також мешкали в Самборі. У 1831-1848 рр. тут проживав адмор Моше Ейхенштайн (*Admor Moshe Eichenstein*), який був автором книги «Tefila l'Moshe» і братом рабина Цві Гірша (*Rabbi Zvi Hirsch*) із Жидачева. Його син, рабин Єгуда Цві (*Rabbi Yehuda Zvi*), переїхав до Розели і заснував там династію. Його другий син, рабин Єгіель Міхал (*Rabbi Yehiel Michal*), автор книги «Atereth Zkainim», певний час служив адмором у Самборі. Варто відзначити, що кожен адмор був духовним лідером, який мав групу учнів та послідовників. Він носив титул «адмор» (наш пан, учитель, або просто «ребє»). Після смерті лідера титул переходив до його сина чи зятя.

Наприкінці століття раббі Урі бен раббі Ефраїм Цві Йоллес (*Rabbi Uri ben Rabbi Ephraim Zvi Yolles*), автор книги «Imrot Thorot», оновив адморіт. Рабин Цві не був нащадком рабинів. У молодості він навчався у рабина Шалома Рокіча (*Rabbi Shalom Rokeach*), адмора з Белза, і був висвячений хасидами в адмори. Раббі Урі помер у 1910 році і його наступником став його син, раббі Єгуда Цві (*Rabbi Yehuda Zvi*), який помер у 1919 році. Династію деякий час продовжував у Самборі його онук, раббі Еліезер бен раббі Єгуда Цві (*Rabbi Eliezer ben Rabbi Yehuda Zvi*), який спочатку служив у рабинаті в Бухаресті, звідки переїхав до Монреалю (Канада) і звідти відновив самбірський єврейський суд.

Вид на центральну частину міста з кварталу Бліх, кінець XIX століття. Джерело:

<https://itoldya420.getarchive.net/amp/media/sambor-blich-jewish-store-fle426>

Школи, заклади охорони здоров'я та соціального забезпечення

Наприкінці XIX століття в Самборі був створений прогресивний хедер (Талмуд-Тора — релігійний навчальний заклад для хлопчиків), викладачем якого був Давид Міллер (*David Miller*). Коли він помер на початку 1902 року, євреї Самбора його шанобливо оплакували. У 80-х роках єврейські діти почали навчатися в державних школах міста. У 1905 році рабин Аарон Левін дозволив єврейським учням відвідувати гімназію також у суботу, отримавши для них дозвіл гімназійної адміністрації, що їх не зобов'язуватимуть писати в цей день. У 1910 році в самбірській гімназії навчалось 150 єврейських дітей.

У 1891 році філантроп Єгошуа Готельф (*Yehoshua Gothelf*) заснував комерційну школу для єврейських дітей під керівництвом пана Вайбергера (*Mr. Weiberger*). Ця школа включала річний бізнес-курс, на якому викладали бухгалтерський облік, листування та єврейську, польську і німецьку мови. До нього приєднувалися піврічні курси для дорослих, які проводилися взимку. З часом тривалість навчання на річному курсі була збільшена до трьох.

У 1907 році товариством Сафа Брура (*«зрозуміла мова» — товариство любителів івриту — прим. автора*) була заснована загальноосвітня школа івриту, першою вчителькою якої була міс Теппер (*Miss Tepper*). У школі не вистачало вчителів, тому навчання в ній час від часу доводилося переривати. У 1908 році був заснований хедер, в якому викладали «іврит на івриті».

З 1931 року існувала трьохкласна змішана торгова школа імені Озіяша Готтгельфа, яка з 1937 року реорганізована у Приватну змішану купецьку гімназію ім. Озіяша Готтгельфа у м. Самборі, яка розташовувалась на вул. М. Рея (тепер А. Чайковського) [25]. Автори [13] уточнюють, що «у міжвоєнний час постали нові приватні школи різних громад міста: і юдейської (1920, вул. А. Чайковського, 10)».

Школи в Самборі, як народні школи, так і єврейську торгову (комерційну) школу, відвідували також євреї з-поза меж Самбора. Наприкінці 19-го століття було створено пансіонат під назвою Брура (*Brura*) з кількома десятками місць.

Наприкінці 19 століття Єгошуа Готельф заснував у своїй будівлі єврейську лікарню на 12 ліжок. Про цю лікарню згадують науковці з інституту «Укрзахідпроектреставрація», більш точно вказуючи місце єврейської лікарні: «наприкінці 19 ст. біля спільного шпиталю, на протилежному боці вулиці, знаходився "Єврейський шпиталь Озяша Готтельфа". Він мав 12 ліжок» [26].

У 1907 році було засновано товариство Бікур Холім (*відвідування хворих – прим. автора*), яке отримало широку громадську підтримку, оскільки одна з важливих заповідей Тори – відвідувати хворих, поза всяким зв'язком з їхнім становищем у суспільстві чи матеріальним станом.

У 1908 році була зроблена спроба заснувати єврейський сирітський притулок, але зазнала невдачі через опозицію з боку єврейського мера доктора Стеєрмана (*Dr. Steurman*), який дійшов до того, що розповсюдив у місті прокламацію про те, що євреї не повинні відокремлюватися, що установи соціального забезпечення в місті повинні бути загальними, і що в міському притулку є місце також для єврейських сиріт. Через його опозицію та спротив кіл багатих людей у єврейській громаді, які підтримували його, єврейський притулок тоді не було засновано.

Політичні організації та структури

Друга половина XIX століття для українців, поляків, євреїв стала періодом масової політики. Це був час, коли до політики долучалися відносно великі маси людей. І це дуже цікаво відобразилося на єврейському суспільстві. Ортодокси, які започатковували свої організації, могли змобілізувати велику кількість прихильників. Тому коли цадик (*духовний лідер общини – прим. автора*) казав своїм прихильникам – проголосуйте, то вони голосували. Вони не казали, що думають інакше. Ось чому будь-яка партія мала рахуватися з величезною групою ортодоксальних євреїв.

«Але з'являлися секулярні рухи, інтеграціоністи, а з 1880-х років і галицький сіонізм, який дослідник Джошуа Шейнз називав діаспорним націоналізмом. Тому що він все ж таки фокусувався на

діаспорі, на євреях, які живуть в Галичині. Сіоністи дуже часто були польськомовними, тому що походили з еліти. Це були молоді люди, які здобули прекрасну освіту в Львівському чи Віденському університетах, знали польську культуру, але з якоїсь причини (зазвичай через ворожість навколишнього середовища) стали нею розчаровані» [27].

Braterstwo (Братство). Наприкінці XIX століття в Самборі існувала політична організація асиміляторів під назвою «Братство». У 1895 р. ця організація розпалася, частина її членів вступила до польських партій, частина з них — до Польської соціалістичної партії (П.С.С.).

Початок сіоністського руху. У статті Мордехая Еренпрайса (*Mordechai Ehrenpreis*) «Сіоністський рух у Галичині», опублікованій у *Namagid l'Israel* (1894), з'явилася статистична таблиця «національних товариств» у Галичині, кількості їхніх членів і часу їх заснування. У цьому звіті було зазначено, що в 1894 році в Самборі була заснована сіоністська організація під назвою Бней-Ціон (*B'nei Zion*), яка налічувала 120 членів. У періодичному виданні «*Przyszlosc*» (Майбутнє) за 1894 рік (№ 22, стор. 259) згадується також заснування цього сіоністського товариства в серпні 1894 року, ініціатива якого була взята на себе студентом Розенсвейгом (*Rozenzweig*), який виступив на установчих зборах, де 120 осіб стали членами. У цьому періодичному виданні від 5 грудня 1894 року (№ 4, стор. 30) також було зазначено, що на загальних зборах 24 листопада 1894 року було обрано комітет у складі Аарон Ладен (*Aharon Laden*) — президент, Шауль Вайнберг (*Shaul Weinberg*) — віце-президент, Натан Бехер (*Natan Becher*) — скарбник, Генрік Кітаї (*Henrik Kitai*) та Яків Менкес (*Yaakov Berger*) — секретарі, Бен'ямін Латке, Іцхак Меїр та Альтер Ліберман (*Benyamin Latke, Yitzhak Meir and Alter Lieberman*) — члени комітету.

У німецькомовній газеті «Зіон» («*Zion*») за 1895 рік (№ 10, перший рік) можна знайти, що 8 листопада 1895 року відбулася друга зустріч Бней-Ціону. Були присутні майже всі члени (115), і було обрано новий виконавчий комітет у такому складі: Аарон Ладер

(*Aharon Lader*) – голова, Яків Менкес (*Yaakov Menkes*) – віце-голова, Леон Фінстербуш (*Leon Finsterbusch*) – секретар з іноземних мов, Т. Тайгер (*T. Tiger*) – секретар з івриту, Яків Бергер (*Yaakov Berger*) – скарбник і ще шість членів комітету. Також було обрано контрольну комісію з трьох осіб.

З вищевказаного можна довідатися, що ще до заснування Всесвітньої сіоністської організації і до скликання I сіоністського конгресу в Самборі вже була заснована сіоністська організація.

У першому номері офіційного сіоністського тижневика «*Die Welt*» (4 червня 1897 р.), заснованого Герцлем (*Теодор Герцль* – австро-угорський письменник, за національною приналежністю – єврей, журналіст, основоположник ідеології політичного сіонізму, провісник створення єврейської держави і засновник Всесвітньої сіоністської організації, доктор юриспруденції, журналіст, письменник – прим. автора) напередодні скликання Першого сіоністського конгресу, серед репортажів з Відня, Кракова, Парижа, Лондона та інших міст з'явився також репортаж із Самбора, в якому розповідається про ініціативу єврейських адвокатів і кандидатів на адвокатську практику в Самборі щодо захисту своїх прав. Вони закликали всіх своїх колег-євреїв у Східній Галичині взяти участь у мітингу протесту у Львові, щоб застерегти та виступити проти дискримінації їх з боку влади.

Після III сіоністського конгресу у 1899 р., у Самборі вже існували два сіоністські товариства: Ахават Ціон і Клуб загальний (*Ahavat Zion and Klub powzrechny*). Місцевий фармацевт Бардаш (*Bardash*) був президентом Ahavat Zion.

У серпні 1905 року, коли Герцль (*Herzl*) подорожував до Росії, щоб переконатися, що ця країна підтримує вимоги сіоністської організації, він проїжджав через Самбір і там взяв участь у сіоністській зустрічі.

У 1905 році в Самборі була заснована жіноча сіоністська організація «Єгудіт» (*"Yehudit"*). Пізніше утворилося кілька молодіжних товариств: «Морія» (*Moriah*), дівчачий «Коло Паньєн» (*Kolo Panien*), академічний гурток «Юдея» (*Judea*).

У 1908 році молодіжні товариства заснували бібліотеку з приблизно 3000 книжками польською мовою та тисячею на івриті та їдиш. Це була одна з найбагатших єврейських бібліотек Галичини, розташовувалася на тодішній вулиці Костюшка, 14.

З сіоністською організацією був зв'язаний клуб Joinb-halle, подібний до звичайних тоді клубів у Галичині, і там двічі на тиждень читалися лекції на різні теми. Оскільки в Самборі було багато євреїв з вищою освітою, клуб працював успішно, майже не потребуючи сторонніх лекторів.

Стимулюючим чинником у розвитку сіоністського руху в місті стала школа івриту, заснована в 1907 році. У 1911 році тут було 160 учнів.

Поалей Ціон (*Paolei Zion, Робітники Сіону*). У 1901 році єврейські працівники комерційних підприємств об'єдналися в профспілку, яка 21 жовтня 1903 року стала осередком партії «Поалей-Ціон» (єврейської соціал-демократичної робітничої партії) у Самборі, головою якої став Шауль Райхман (*Shaul Reichman*). Цей осередок розгорнув свою діяльність переважно серед учнівської молоді. У 1908 році до нього приєдналися жіноча організація та молодіжний рух «Югенд» (*Jugend*) і бібліотека. Філія проводила різноманітну культурну та громадську діяльність (у березні 1914 року навіть обрала королеву краси – міс Міллер (*Miss Miller*)).

У 1911 році партія Поалей-Ціон святкувала перше травня в Самборі і була єдиною, яка вивела своїх прихильників на демонстрацію вулицями міста.

30 червня і 1 липня 1912 року відбулася п'ята конференція учнів гімназій Поалей-Ціон. Взяли участь 28 делегатів молоді з десяти міст – Львова, Кракова, Перемишля, Тарнува, Дрогобича, Станіславова, Нового Сонча, Коломиї та Самбора. Конференцію відкрив Іцхак Кандел (*Yitzhak Kandel*), який підкреслив, що саме молодь має ліквідувати процес асиміляції серед єврейської та сіоністської інтелігенції.

Зейрей Ціон (*Zeirei Zion*). У 1911 році в Самборі був створений осередок руху Зейрей Ціон, який налічував 77 членів. Цей

молодіжний рух розвивав і поглиблював світові сіоністські погляди. Зейрей Ціон («Молодь Сіону», іноді пишеться як Зейр-Ціон – прим. автора) – лейбористський сіоністський молодіжний рух у Східній Європі в першій половині 20 століття, який розгалужувався в Палестині. Рух зародився на самому початку XX століття в Російській імперії.

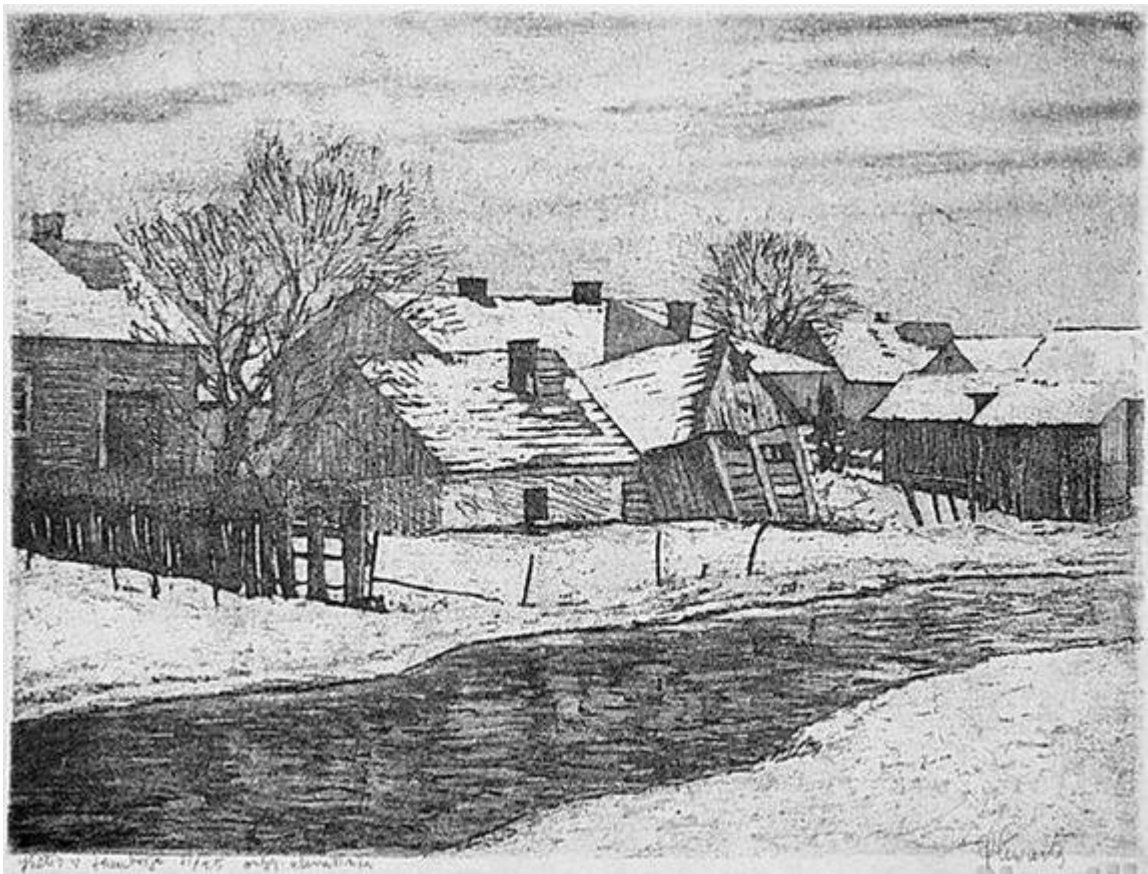
Період першої світової війни

На початку першої світової війни Самбором на один рік заволоділа російська армія. Росіяни нічого не робили проти місцевих євреїв. По-іншому діяли в містечках, тому багато їхніх жителів втекли до Самбора. Наприклад, у недалекому місті Лежайськ сорок п'ять євреїв, звинувачених у сприянні австрійській армії, були катовані та відправлені до Сибіру; решта євреїв міста втекла до Самбора.

«Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії великого князя Ніколая Ніколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова євреям забороняли в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися у межах усієї території. На початку 1915 р. розпочалися масові висилки євреїв з Галичини. Місцевих євреїв висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могилівської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні або до Пензенської чи Єнісейської – в Росії» [20].

Внаслідок війни та великої кількості біженців у Самборі стало більше сиріт. У 1915 році, після того, як австрійці знову відвоювали Самбір, було збудовано два сирітські будинки, один для хлопчиків, другий для дівчаток, в яких виховувалося 108 дітей.

Економічне становище самбірських євреїв продовжувало погіршуватися, під час війни в місті було більше євреїв, ніж було раніше. У 1917 році з 7000 євреїв близько 3000 з них потребували допомоги. На чолі діяльності з надання допомоги стояли три особи: голова громади Елімелех Голдберг (*Elimelech Goldberg*), місцевий

Антоній Кварта. Гетто в Самборі, перед 1939 роком. Джерело:

<https://artinfo.pl/dzielo/getto-w-samborze-przed-1939>

рабин Аарон Левін (*Rabbi Aharon Levin*) і лідер сіоністів доктор Фішель Ротенстрайх (*Dr. Fishel Rothenstreich*). Кошти були мобілізовані від заможних верств населення громади, від колишніх жителів міста з Відня та з додаткових джерел. Була організована громадська кухня, яка роздавала безкоштовне харчування.

У 1918 році було створено ядро Хашомер Хацаїр (*Hashomer Hatzair*, або «юний страж» — міжнародна єврейська молодіжна організація, заснована у Відні в 1916 році). На початку 1918 року була заснована сучасна Талмуд-Тора (*Talmud Torah*) — єврейський релігійний навчальний заклад для хлопчиків із малозабезпечених сімей з чотирма класами для дітей від шести до чотирнадцяти років, а в середині року — денна школа івриту з 500 учнями.

Після видання Декларації Бальфура 2 листопада 1917 року було організовано «Товариство заселення Ерец-Ізраель» («*Society for the Settlement of Eretz-Israel*»), що налічувало 400 членів. Члени

звернулися до євреїв-орендарів землі в околицях Самбора з проханням навчити їх сільськогосподарській роботі, тому чимало взялися навчати десять-п'ятнадцять осіб.

Під час капітуляції Австрії в листопаді 1918 р. і створення Західноукраїнської республіки, до складу якої увійшов і Самбір, аж до травня 1919 р. діяв Єврейський національний комітет, який складався лише з сіоністів.

Між двома світовими війнами

З 1772 по 1914 рік Самбір перебував під владою Австрії. У середині вересня 1914 року з наступом російської армії австрійські війська залишили місто. Частина жителів виїхала разом з австрійським військом. Більшість залишилася, з острахом чекаючи вступу козаків. І справді, їхні побоювання були небезпідставними. Відразу ж після входу козаки розповзалися по вулицях, вдиралися в хати, гвалтували жінок і грабували все, що потрапляло під руку. Вони грабували будинки та магазини і залишали після себе великі руйнування. У жовтні 1918 р. Самбір зайняли українці, які перебравли управління всіма установами міста. Але їхнє перебування було коротким, лише сім місяців. 16 травня 1919 року українська армія залишила місто, а наступного дня в нього увійшла польська армія. Самбір став частиною незалежної Польщі і залишався під владою Польщі аж до початку Другої світової війни у 1939 році.

1 липня 1941 року Самбір був захоплений німцями. У серпні 1944 року, із радянським захопленням, місто було приєднано до Радянського Союзу та стало частиною України.

Коли польські війська відвоювали в українців Самбір, євреїв звинувачували у співпраці з попереднім режимом, нелояльності до польської держави та сприянні ворогам. Єврейські чиновники австрійського режиму були звільнені зі своїх посад.

Антисеміта доктора Хотіцького (*Dr. Chotitcki*) було призначено бурмістром, щоб працювати з призначеним комітетом. До складу комітету було введено трьох асимільованих євреїв, але навіть вони не змогли співпрацювати з бурмістром і подали у відставку. Міський

голова припинив асигнування міста на єврейський притулок і безкоштовну кухню. Через деякий час допомога муніципалітету була відновлена і для євреїв було виділено 2200 щоденних обідів із 6500. Але ця домовленість також не була дотримана, євреї фактично отримували 1400 щоденних безкоштовних обідів.

Допомога євреям надходила від Об'єднаного розподільчого комітету та колишніх самбірських євреїв, які проживали в США та мобілізували там кошти. У 1922 році емісар тих євреїв відвідав Самбір і привіз із собою гроші, обіцяючи подальшу допомогу своєї організації.

У 1922 році було призначено новий комітет муніципалітету з 26 членів, семеро з яких були євреями. Новий комітет і його голова ставилися до євреїв справедливо.

Самбірські євреї продовжували заробляти на життя торгівлею, промисловими виробами, ремеслами, сільським господарством, каретами та вільними професіями. У 1922 році в місті було 190 підприємств, що перебували у власності євреїв:

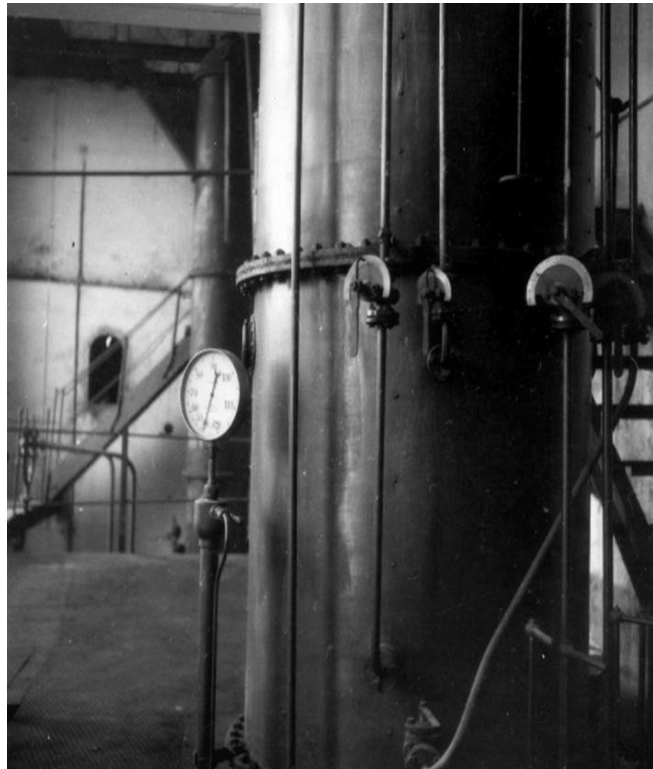
Вид роботи	Кількість підприємств	З них активні	Власники	Працюючі члени сім'ї	Загальна кількість працівників	Євреї	З них не-євреїв
Кам'яна кладка	3	1	1	—	7	—	6
Метали	8	6	6	4	18	7	1
Техніка	8	8	17	8	—	7	—
Пилома-теріали	22	22	6	6	686	190	484
Шкіра	2	2	2	—	5	3	—
Текстиль	2	—	—	—	—	—	—
Одяг	78	78	78	24	261	152	15
Папір	4	4	2	1	14	8	3

Харчування	37	37	35	189	86	21	12
Хімічні речовини	1	1	1	1	2	—	—
Будівництво	24	24	23	3	37	11	—
Графіка	1	1	1	—	11	9	1
Прибирання	8	7	7	2	19	7	3

З приведеної таблиці можна зробити висновок, що всі єврейські підприємства, за винятком виробництва пиломатеріалів, яке включало переважно лісопильні заводи, були невеликими. На них працювали переважно євреї, окрім виробництва пиломатеріалів, де працювало багато християн. Євреї становили близько сімдесяти відсотків усіх працівників, включаючи власників і членів їхніх сімей. На всіх підприємствах, що належали євреям, сорок відсотків найманих робітників були євреями.

На Вихилівці (район Самбора, сучасна вулиця І. Франка) знаходилося підприємство харчової промисловості – спиртовий завод М. Тігера з широким асортиментом продукції. Очевидно, що завод окрім основної продукції – спирту, випускав ще й різноманітні види лікерів та ромів.

«Аж до нападу німців збереглися багаті жидівські родини такі як Штаєрмани, Александровичі, Фінстербуші, Цайлери, Лядени, Манделі, Найберги, Менкеси, Клайни, Клявбери, Гольдберги, Крайценавери, Райцеси, Тігери, Блюми, Ляндави, Віци, Фершдендіги, Візенберги, Айзнери, Вайнерти. Між ними багато адвокатів і лікарів, а найбільше багатих купців, які входили до жидівської еліти. Вони займали, вже в новіших часах, визначне становище в місті і міській Раді, а один з них доктор Юзеф Штаєрман, адвокат, був довголітнім бурмистром, аж до занепаду Польщі» [8].

Спиртовий завод М. Тігера Самборі - один із корпусів та внутрішнє обладнання. Джерело:

https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/69422/?fbclid=IwY2xjawIodCxleHRuA2FlbQIxMAABHWkCCeB8qzPGa5Buyd9sIz2RbWfg6HlVDHs3Z7KqDrOQNOxVCXjBqtezzw_aem_E0CvsGVR4I4Vae48TPVf_g

«По відношенню до українців жида ставились нейтрально, хоча трималися "рука в руку" (на всіх виборах тощо) з поляками. Їх інтелігенція була майже спольщена, розмовляли польською мовою, жаргону не знали, часто при статистиках подавали себе за поляків віросповідання Мойсеєвого. Інше жидівське населення, переважно на Бліху, вважало себе лише за жидів. Їх мовою був жаргон, вони займалися дрібною торгівлею. Між ними, на Бліху, було найбільше бідноти» [8].

*Скляна тара заводу М.Тігера з приватної колекції
Олега Ісканіна (м. Самбір)*

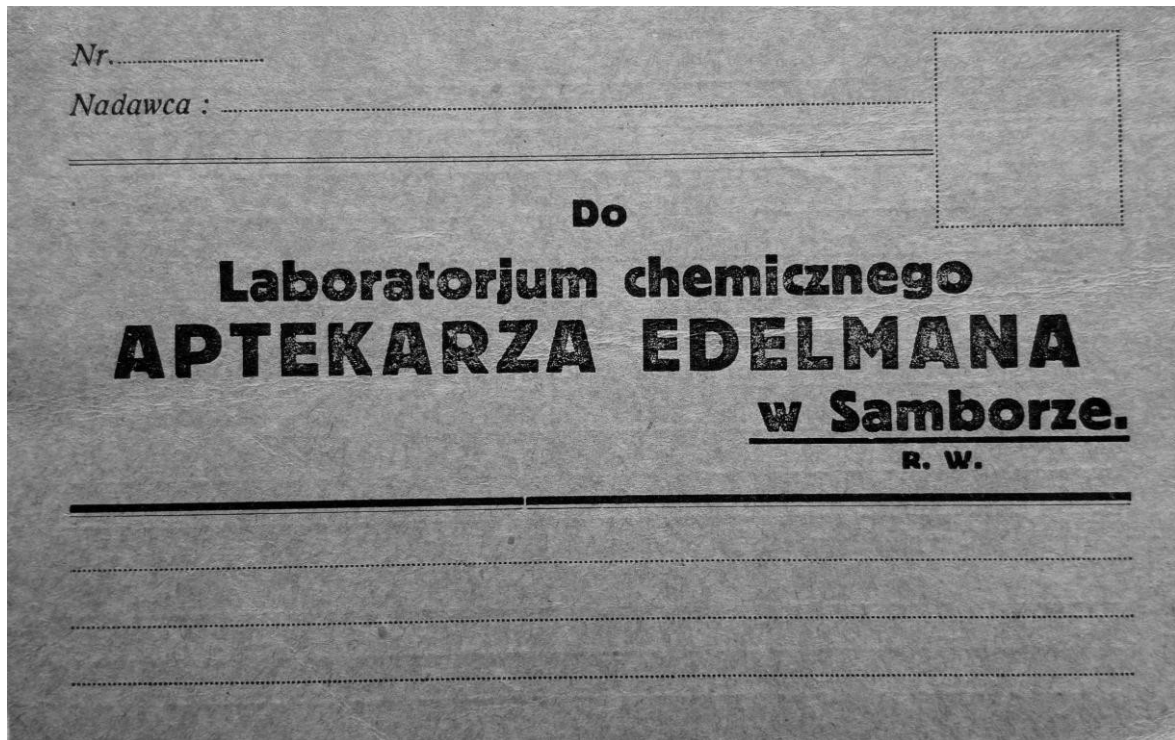
Єврейські купці створили власну асоціацію і навіть заснували банк під назвою «Кредитна асоціація купців». У 1925 році в цьому банку було зареєстровано 310 членів за такими професіями: 49 ремісників, 127 дрібних торговців, 117 торговців і промисловців, 8 хліборобів, 13 інших. Того року було надано 448 позик на загальну суму 44 740 злотих. У 1939 р. банк видав 1500 кредитів на суму 500 тис. злотих; їх річний обіг становив понад мільйон злотих.

Ремісники були організовані в спілку ремісників Яд Харуцім (*Yad Harutzim*), яку очолювали пани Фрайндель і Дукатензайлер (*Mr. Fraindel and Mr. Dukatenzailer*). Їм не вдалося створити власну фінансову установу, але допоміг благодійний фонд, який заснував на початку двадцятих років сіоністський лідер, доктор Фішел Ротенстрайх (*Dr. Fishel Rothenstreich*). Цей фонд був одним із перших у своїй галузі в Галичині. У 1927 році він надав своїм клієнтам у

Самборі близько 310 позик на загальну суму 10 000 злотих. У 1928 р. його кредитами скористалися близько 320 дрібних торговців і ремісників.

Позики Благодійної каси в 1937-1939 рр.

Роки	1933-34	1935-36	1937-38
Сума в злотих	25,789	22,396	23,704
Кількість кредитів	315	279	298

Направлення до аптекаря Едельмана в Самборі. Джерело:
https://allegro.pl/oferta/sambor-laboratorium-chemiczne-aptekarza-edelmana-15865365897?reco_id=2efd7b8e-f397-11ef-b1fa-4ada588be069&sid=d01473d939d3b7a8c58427388ad87631204eaf0a44665e55ef9de87b1886bbcd&bi_s=archiwum_allegro&bi_c=Search&bi_m=reco&

У 1936-1937 роках отримували користь від благодійного фонду: 72 ремісники, 153 дрібні торговці, 32 фермери, 3 інші. Дві фінустанови отримали велику підтримку від колишніх самбірчан у США, які час від часу надсилали їм гроші.

Значного розвитку Самбір отримав у роки між двома світовими війнами. Велося активне будівництво, яке в основному забезпечувало

потреби відносно чисельного місцевого гарнізону та польського уряду. Пропозиція квартир була більшою, ніж попит, і євреї вигравали від цього побічно. У 1908 році на теперішній вулиці Січових стрільців, 20 за проєктом арх. Станіслава Борковського звели будинок для Соломона Медлінгера, в якому в міжвоєнний розміщалася друга держана гімназія [13].

Крім того, оскільки Самбір знаходився поблизу нафтопромислового району Борислав-Дрогобич і був окружним містом, то всіма нафтовими операціями займалися суди в Самборі. Тому була активно велика кількість юристів, понад п'ятдесят, серед них багато євреїв. З іншого боку, більшість євреїв продовжувала жити у великій біді. Збідніли й деякі представники вільних професій, тому для них була створена допоміжна каса із засновницьким капіталом у 23 300 злотих.

Торгівля у єврейській ділянці Бліх (десь біля 1930 року) Джерело:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sambor,_market_in_Jewish_Blich_neighbourhood.jpg#/media/File:Sambor,_market_in_Jewis

Соціальна опіка в Самборі фінансувалася колишніми мешканцями міста в США та частково місцевими внесками. У 1929 році 1500 євреїв із приблизно 6000 мешканців Самбора отримали грошову допомогу. Також єврейська громада щороку дбала про надання бідним пасхальної милостині та дров на зиму.

Фінансову допомогу малозабезпеченим надавав і Благодійний фонд. Авраам Круг і Зейден (*Avraham Krug and Zeiden*) були головними організаторами цієї діяльності. Кожної середи, напередодні базарного дня, вони зверталися до заможних купців, збирали гроші і роздавали їх у позику дрібним купцям, які таким чином купували зерно, овочі, фрукти, птицю тощо, потім продавали їх у базарний день і таким чином заробляли щось на суботу та решту тижня. Після базарного дня вони повертали гроші, але якщо щось трапилося і хтось із них не міг сплатити свій борг, фонд благодійності покривав це. Таким чином багатьом допомогли у важкі часи.

Найважливішим благодійним закладом був дитячий будинок, у якому в 20-30-х роках перебувало близько тридцяти дітей. Більшу частину часу дитячий будинок перебував у фінансовій скруті і нерідко був під загрозою закриття. Час від часу надходив фінансовий внесок від колишніх самбірчан із США або ж від імені закладу запускався місцевий збір коштів. У газеті «Хвиля» (*Chwila*), яка виходила у Львові, про цей дитячий будинок час від часу згадували з коментарем, що якщо він не отримає матеріальної допомоги, то його закриють.

Коли дівчина була заручена і не мала коштів для виходу заміж, товариство «Весільний фонд», яке очолював Хаїм Захарія Мейсельс (*Chaim Zecharia Meisels*), дбало про допомогу на житло, придбання меблів тощо.

У Самборі була створена Асоціація інвалідів. На чолі товариства допомоги інвалідам першої світової війни стояв доктор Хаммершильд (*Dr. Hammerschild*). Діяльність включала взаємодопомогу та турботу про державні пенсії для тих, хто їх заслужив.

Літні табори організовувалися спільним зусиллям усіх мешканців міста. У його рамках близько двохсот єврейських дітей щорічно відправляли до літніх таборів.

У 1936 році в Самборі було засновано WIZO (Women's International Zionist Organization, Жіноча міжнародна сіоністська організація), президентом якої стала Лотта Менкес (*Lotta Menkes*). При ньому функціонував гурток, в якому дітей забезпечували додатковим харчуванням, зимовим одягом, а також допомагали в навчанні. У 1938 році близько сотні дітей отримали користь від діяльності WIZO. Організація також заснувала дитячий садок.

Самопоміч

Функція товариства, яке називалося «Самопоміч», полягала в наданні матеріальної допомоги малозабезпеченим єврейським студентам, щоб вони могли продовжувати навчання. Така допомога надавалася студентам, яких вдалося зарахувати до університетів Польщі, і зокрема тим, хто не був прийнятий через антисемітські норми законодавства, оскільки обмеження частки представників якоїсь групи населення в загальній кількості студентів навчальних закладів практикувалось в польських університетах. Дехто був змушений переїхати з міста та навчатися в австрійських, чеських, італійських чи інших закордонних університетах. Ці студенти щомісяця отримували певні асигнування. До цього товариства міг належати кожен, але більшість його членів були вченими. Оскільки членських внесків, звичайно, було недостатньо для покриття потреб товариства, час від часу організовувалися різні громадські заходи, доходи від яких спрямовувалися на цілі товариства.

У рамках діяльності товариства на його заходах волонтерами виступав аматорський оркестр. Серед його учасників були: Дунек Беглейтер (*Dunek Begleiter*) - барабанщик, Шломо Беккер (*Shlomo Becker*) - скрипка і Рудек Пробст (*Rudek Probst*) - фортепіано. До комітету товариства входили: Шимон Альтбах (*Shimon Altbach*), д-р І. Ейснер (*Y Eisner*), д-р А. Гелбер (*A. Gelber*), Клементс Гольдберг (*Klements Goldberg*), д-р Александер Гросс (*Alexander Gross*), Пеніна

(Цайлер) Хольцман (*Penina (Tzailer) Holtzman*), д-р І. Кройценауер (*I. Kreutzenauer*), Авраам Лінхарт (*Avraham Linhart*), Мелех Шенкендорф (*Melech Shenkendorf*), З. Вебер (*Z. Weber*).

У 1938 році, коли було засновано Товариство самопомочі польського єврейства, в ньому було зареєстровано 2335 самбірчан. Головою цього товариства в Самборі було обрано Клементса Гольдберга (*Klements Goldberg*).

Єврейська лікарня

Як зазначалося раніше, єврейську лікарню на дванадцять ліжок заснував у Самборі наприкінці XIX століття Єгошуа Готельф (*Yehoshua Gotherf*). Під час Першої світової війни будівля була пошкоджена і вже не була придатна для використання. У 1923 році колишні самбірчани у США вирішили відновити її. Було вирішено побудувати одну будівлю, в якій містилися б лікарня, дитячий будинок і офіси єврейської громади. До 1929 року американська група внесла 20 000 доларів. До 1935 року на будівництво було витрачено 25 500 доларів, а потім будівництво було перервано через брак коштів.

Світлина з будівництва лікарні, дитячого будинку та офісів єврейської громади (перед 1939 роком, з колекції автора).

Того року Товариство самбірчан в Америці пообіцяло зібрати ще 56 000 доларів за умови, що єврейська громада збере ще 4 000 доларів із своїх джерел. До 1938 року громада зібрала 4000 доларів і скелет будівлі був завершений. Розпочато теслярські та штукатурні роботи. У лютому 1938 року було підведено частину електрики і з'явилась впевненість, що частина будівлі буде працювати вже цього року. Продовження роботи стало можливим завдяки пожертві С. Медлінгера (*S. Medlinger*), який залишив у своєму заповіті для цього земельну ділянку, яку єврейська громада продала за 60 тис. злотих.

Серед євреїв Самбора був поширений Бікур Холім (*Bikur Holim*) — відвідування хворих з метою підбадьорення, надання допомоги та полегшення страждань. Розглядається в іудаїзмі як релігійне розпорядження, добра справа, плодами якого людина насолоджується в цьому світі, а основну відплату отримає в майбутньому світі.

Благодійну установу Бікур Холім, засновану в 1907 році, очолив Іцхак Гутер (*Yitzhak Guter*). Функцією цього закладу була допомога хворим людям, які її потребували. У 1937 році вона налічувала близько 300 членів. Вони оплачували лікарів і купували ліки для бідних хворих. Серйозну допомогу цій благодійній установі надали аптеки (з п'яти аптек міста три належали євреям Кальману Гольдбергу, Якову Зелінгеру та Аврааму Лінгарту (*Kalman Goldberg, Yaakov Zelinger and Avraham Linhart*)). Члени також відвідували хворих і часто, постачали їх різними продуктами.

Освіта і культура

Більшість дітей, які отримали лише традиційну освіту, вивчали сучасну Талмуд-Тору, яку заснував під час Першої світової війни рабин Аарон Левін. У цій школі діти також вивчали світські предмети, відповідно до Закону про обов'язкову освіту. У 1926 році була створена додаткова школа для дівчат Бейт Яаков (*Beit Yaakov*). Байс Яаков (романізоване: *Бейт Яаков*, також *Бейс Яаков*); букв. «Дім Якова» - прим. автора) — це узагальнена назва єврейської початкової школи харед і середніх шкіл повного робочого дня для

дівчат у всьому світі, яка була започаткована Сарою Шеніпер у Кракові після Першої світової війни, що на той час було революційним підходом до освіти єврейських жінок.

У 1921 році д-р Фішель Ротенштрайх (*Fishel Rothenstreich*) заснував єврейську школу Тарбут, яку відвідували 144 учні в 1922 році. Ця школа відіграла вирішальну роль у передачі цінностей національно-сіоністської освіти та знання івриту; служила також осередком скаутського руху молоді. Там викладали Фішер, Франкель, Коморовський і Шумінер (*Fisher, Frankel, Komorovski and Shuminer*). Після набуття чинності закону про обов'язкову безкоштовну освіту ця школа не могла більше утримуватися на бюджетні кошти і вона стала лише додатковою школою. Поряд з нею був дитячий садок.

Більшість єврейських дітей отримували базову освіту в народних школах міста. Деякі з них також продовжили навчання у двох місцевих гімназіях. Спочатку євреїв приймали до них вільно, але наприкінці періоду існування польської держави їхнє прийняття було обмежено, тому в 1939 році, в останній рік навчання, з 31 випускника, які отримали свідоцтво про закінчення школи, лише п'ять були євреями.

Комерційна школа, заснована наприкінці 19 століття Єгошуа Готельфом (*Yehoshua Gothelf*), пізніше розширила свою діяльність. У 1931 році вона стала комерційною гімназією, була визнана владою і стала однією з чотирьох шкіл такого роду в Польщі. Ця школа була відомою не лише завдяки своїм вправним директорам, таким як Ейслер, Гертнер, Кахан та Ульріх (*Eisler, Gertner, Kahan and Ulrich*), але також завдяки чудовим викладачам, відданому персоналу з великим досвідом роботи у своїй професії. У цій школі навчалися учні з усієї Галичини. З них вийшли зразкові бухгалтери та керівники комерційних компаній. У 1937 році школу закінчили сімнадцять, а в 1938 році — двадцять шість випускників.

При цій школі була торгово-промислова школа для дівчат, яка була заснована на початку 20-х років. Це була середня школа, в якій у другій половині дня дівчата також вивчали ремесла, такі як шиття, вишивання та художня ручна робота. Школа не отримала державного

визнання, тому її випускниці були змушені складати іспити в жіночій школі Цецилії Клафтен (*Cecilia Klaften*) у Львові. Щороку випускалося 15-20 дівчат.

KURATORIUM OKRĘGU SZKOLNEGO LWOWSKIEGO 93

KARTA INDYWIDUALNA
nauczyciela, instruktora szkoły zawodowej, według stanu z dnia

Nazwa Szkoły <i>Żyd. Gimnazjum Kupieckie i żeńska szkoła przemysłowa</i>		Nr. Szkoły	
Miejscowość <i>Samboor</i>		Województwo <i>lwowskie</i>	
Właściciel Szkoły		Powiat	
1. Nazwisko i imię	<i>Altszuler Józef</i>	9. Stanowisko służbowe (dyrektor, p.o. dyr., nauczyciel i tp.)	<i>nauczyciel</i>
2. Miejsce urodzenia	<i>Łódź</i>	10. Jakże posiada odznaczenia niepodległościowe	
a) powiat	<i>Łódź</i>	Nr. i data nadania	
b) województwo	<i>lwowskie</i>	11. Stosunek do wojskowości:	
3. Data urodzenia	<i>11/2 1900</i>	a) data odbycia obowiązkowej służby wojskowej	
4. Narodowość	<i>żydowska</i>	b) stopień wojskowy	
5. Wyznanie		Ukończone Kursy :	
6. Stan cywilny (żonaty, wdowiec, kawaler i tp.)	<i>żonaty</i>		
7. Liczba dzieci i ich wiek			
8. Czy mąż (żona) pracuje w szk. państwowej lub publicznej — nazwa szkoły			
13. WYKSZTAŁCENIE OGÓLNE I ZAWODOWE			
Nazwa ukończonego zakładu nauk.	Miejsce, w którym znajduje się zakład	Data ukończenia zakładu nauk.	Tytuł naukowy
<i>Uniwersytet</i>	<i>Lwów</i>	<i>1933</i>	

Procenta Graf, Pabł, Szk, Dakszt, Zaw. Nr. 2, Lwów, Krasickich 12.

Індивідуальна карта вчителя єврейської торгової семінарії та жіночої промислової школи в Самборі. Джерело: ЦДІАЛ, фонд 780, опис 3. Мікрофільм 007804165, знімок 121.

Оскільки у самбірських школах навчалися діти з-за меж Самбора, для єврейських дітей було створено школу-інтернат під назвою «Бурса» — продовження закладу, заснованого на початку 20 століття.

У зв'язку з погіршенням становища євреїв у Самборі для них було проведені сільськогосподарські курси для інтелігенції. У курсах було зареєстровано півсотні дорослих, серед них особи, які вивчали основи сільського господарства та володіли іноземними мовами, переважно англійською. Мета полягала в тому, щоб допомогти не тільки тим, хто готувався до еміграції в Єрець-Ізраель, але й тим, хто був готовий емігрувати в будь-яку країну, яка надавала їм право в'їзду.

Поряд з комерційною школою працювали курси для дорослих, на яких купці вивчали основи бухгалтерії. Також функціонував популярний єврейський університет; щоп'ятниці ввечері читалися лекції з різних предметів.

Перед першою світовою війною в Самборі існував драматично-музичний гурток «Кінор» (*Kinor* - скрипка), де влаштовувалися різноманітні мистецькі вистави та проводилися музичні вечори. У період польського панування клуб називався Лютня (*Lutnia*) (гуслі). Гу слі, гусла (дав.-рус. гусли, від *густу*) — найстародавніший **щипковий музичний інструмент**, що був дуже популярним у Київській Русі.

Але зміна на польську назву не призвела до зміни цілей клубу, гуртківці продовжували давати драматичні вистави на івриті та їдиш. Зі Львова приїжджали різні режисери, які готували групу з 20-30 хлопців і дівчат для цих вистав, а також для оперет. З часом викристалізувався постійний драматичний колектив. До 1937 року виступи проходили в приміщенні польського «Сокола», але того року «Сокіл» відмовився орендувати свій клуб для виступів на їдиш. З драматично-музичним клубом був пов'язаний також хор під керівництвом Браунера (*Brauner*), який з'являвся в різних випадках у публічних заходах; і група мандолін, заснована братами Вайсманами (*Weisman*), в якій, крім них, грали Гершдерфер і Іда Берельфіне (*Herschderfer and Ida Berelfine*). Музичні виступи клубу супроводжував оркестр братів Фідлерів (*Fidler*). Серед керівників клубу були: Іда Берелфіне, Дунек Беглейтер, доктор Айснер, З. Стайн, В. Трауштайн, брати Вайсмани, Оскар Цимблер, Цукерман (*Ida Berelfine, Dunek Begleiter, Dr. Eisner, Z. Stein, V. Traustein, the Weisman brothers, Oscar Zimbler, Zukerman*).

Асимілятори, які були відкинуті поляками в роки польської незалежності, організували власне товариство під назвою «Єврейський соціальний клуб» на чолі з доктором Кройценауером (*Kreutzenauer*). Членами клубу були більш заможні купці, але входили і багато представників вільних професій. Їхній клубний

будинок був чудовим, оскільки містив читальний зал і місце для зустрічей та громадського відпочинку.

Наприкінці двадцятих років у Самборі було засновано Єврейський спортивний клуб (Z.K.S. Zidowski Klub Sportovi) під головуванням доктора Авраама Бергера (*Avraham Berger*). Клуб став відомим головним чином завдяки футбольній команді, яку він створив. Виступи команди були своєрідною єврейською демонстрацією сили, особливо в іграх з командами-суперниками в Самборі та інших містах. Серед його гравців, які відзначилися, був воротар Фредек Гарфункель (*Fredek Garfunkel*) (на 1980 рік доктор Гарвіч (*Dr. Garvitch*) – гінеколог у Хайфі). Завдяки його спортивному таланту згодом його прийняли як професійного гравця до львівської команди «Гасмонея», яка входила до польської ліги «А» і була зарахована до найкращих футбольних команд польського єврейства. Тисячі вболівальників збиралися на ігри команди.

«Жидовскі Клуб Спортови» (ЖКС) був другим спортивним осередком Самбора і першим, створеним на засадах національної приналежності. На відміну від польської «Корони», керівники якої «закривали очі» на походження футболіста, у лавах ЖСК грали виключно євреї. Заснований у 1923 році, у «смутні часи» польського футболу (1927 р.) клуб припинив свою діяльність. Відновився у 1932 році, але проіснував лише два роки, оскільки залишився без фінансової підтримки. Одним з найкращих вихованців ЖКС був вже згадуваний воротар Фредек Гарфункель, який грав у місцевій «Короні» та львівській «Гасмонеї» [28]. А місцевою зіркою був Зигмунт Штойєрман, на прізвисько — «Дусьо», син Йозефа Стеєрмана (Штойєрмана), який був відомим адвокатом, а за австрійської влади бургомістром.

Головним конкурентом у єврейській футбольній команді була польська команда у Самборі «Корона», до якої також входили єврейські гравці Душек Стеєрман, Фредек Гарфункель, Оренштайн, Бергер і Бруно Вертер (*Dushek Steurman, Fredek Garfunkel, Orenstein, Berger and Bruno Werter*), яких пізніше теж перейняла єврейська футбольна команда «Гасмонея» зі Львова.

Єврейська громада та адміністрація

До 1923 року у єврейській спільноті не було виборів, тому адміністрація, яка діяла до Першої світової війни на чолі з Елімелехом Голдбергом (*Elimelech Goldberg*), продовжувала працювати. На перших виборах за часів польського панування результати були такими: сіоністи – 5, Гамізрахі – 5, Агудат Ізраель – 1, Союз ремісників – 2, особисті списки – 11. Президентом обрано д-ра Фішеля Ротенштрайха (*Dr. Fishel Rothenstreich*). Його заступник теж був сіоністом.

У 1930 році адміністрація громади була розпущена. «Комісаром» був призначений безпартійний Шломо Маргуліс (*Shlomo Margulis*), який співпрацював з «Агудат Ізраель». Призначені до адміністрації сіоністи залишили свої посади.

На виборах, які також відбулися в 1934 році, загальні сіоністи разом з *Hitachdut* (Всесвітня сіоністська робітничка партія «Хітачдут» (*«Союз»* - ліво-сіоністська партія, заснована в 1920 році в Празі - прим. автора) отримали п'ять мандатів, мізрахі з ревізіоністами - два, белзькі хасиди - два, безпартійні - два. Головою Громади був обраний сіоніст Ісаак Кнепл (*Isaac Knepl*). Спочатку він був членом *Hitachdut*; пізніше він перейшов до загального сіоністського табору. За час його служіння керівництву громади вдалося збалансувати бюджет, відремонтувати стару синагогу, розширити пташницю, впорядкувати кладовище та побудувати нове очисне приміщення.

У 1931 році рабин Еліезер Мізес (*Rabbi Eliezer Mizes*) був обраний рабином Самбора. Сіоністи виступали проти його призначення через його зв'язки з «Агудат Ізраель». Сіоністська молодь вирішила вийти на демонстрацію в день, коли рабин Мізес мав прибути до міста і лідери громади мали влаштувати для нього пишний прийом. Демонстрація таки відбулася і рабин Мізес з великими труднощами пробрався до синагоги, де проходив прийом.

Рабин Мізес був великим ученим, сам здобув світську освіту і отримав державний атестат зрілості. Два його брати теж були відомі. Один, рабин Йосип Мізес (*Rabbi Joseph Mizes*), був головним рабином у польській армії в званні полковника, тоді як його другий

брат, Маттіягу (*Mattityahu*), був істориком, досліджував походження польських сімей, серед яких, на його думку, були єврейські батьки.

Сіоністи заявили, що призначення рабина Еліезера Мізеса (*Rabbi Eliezer Mizes*) є тимчасовим і коли управління громадою опиниться в їхніх руках, вони його скасують та призначать прийняттого для них рабина. Вони опублікували оголошення в цьому дусі в 1936 році за підписом Ісаака Кнепла (*Isaac Knepl*), який тоді був головою спільноти. Сіоністи дійсно призначили комісію для виборів рабина і запропонували як кандидата Якова Левіна (*Yaakov Levin*), сина рабина Аарона Левіна (*Rabbi Aharon Levin*), який був родом із Самбора та закінчив філософію і право у Львівському університеті. Але польська влада не схвалила цю пропозицію, тому рабин Мізес залишався на своїй посаді до ліквідації єврейської громади.

*Самбір, Бліх. Поштова листівка з приватної колекції
Володимира Бережницького (м. Самбір)*

Ставлення жителів міста до євреїв

Між двома світовими війнами в місті Самборі тричі проводилися вибори. Результати тих, що проводилися вперше, очевидно в середині двадцятих років, невідомі. У 1930 році міську адміністрацію було розпущено та призначено виконавчий комітет. На виборах, які відбулися в 1934 році, євреї отримали шість із 24 мандатів, а єврей Йоахім Ферстендіг (*Joachim Ferstendig*) був обраний членом міської адміністрації.

У 1939 році було подано один узгоджений список, до якого входили чотири євреї. Доктор Йоахім Ферстендіг (*Joachim Ferstendig*) був переобраний. Муніципалітет Самбора лише незначною мірою підтримував єврейські установи, зокрема відмовив єврейському передмістю Бліх у належних їм послугах, таких як дорога чи тротуар до єврейського цвинтаря. У 1929 році він видав декрет проти перевізників (більшість з яких були євреями), примушуючи їх покинути центр міста та переїхати на бічні вулиці, що негативно вплинуло на їхні заробітки.

Протягом усього періоду в Самборі зберігалася антисемітська традиція. У 1920 році в будинку біля казарм була вбита єврейська сім'я. Подібний випадок стався в 1930 році в передмісті Калинівка (*Kalínovka в оригіналі, можливо Калинів – прим. автора*). Цілу єврейську родину, включаючи служницю, застрелили уві сні, а потім добили сокирою. Ймовірно, йшлося про пограбування.

Польські купці час від часу поширювали прокламації, в яких закликали до бойкоту євреїв, що ускладнювало конкуренцію єврейським купцям. Службовців-євреїв до міської ощадної каси не приймали. Деякі вчителі державних шкіл підбурювали проти євреїв.

Коли декрет проти ритуального вбивства євреїв був схвалений усіма комітетами Сейму та Сенату (березень 1936 р.) і набув чинності, а багато самбірських єврейських різників не отримали дозволу, інші різники мобілізувалися їм на допомогу. Обклавши кожен кілограм закупленого товару податком у десять грошей, вони передали зібрані гроші тим різникам, які внаслідок указу залишилися без засобів на існування.

Після погрому в Пшитеку (Pshitek, вересень 1936 р.), який приголомшив польських євреїв, погрому в Бріску (Brisk, травень 1937 року) та заворушень в інших містах, коли в державі розпалювалися антисемітські настрої і прозвучало гасло «бий єврея, це допоможе», наприкінці 1937 року містом поширилася чутка, що християни в околицях організовуються, щоб напасти на єврейський квартал Бліх.

У той час до Самбора з візитом прибув один із емісарів Гехалуца (Hechalutz - сіоністська міжнародна організація, метою якої була підготовка єврейської молоді до поселення в Палестині), який був членом Гагани в Ерец-Ізраель (Hagana in Eretz-Israel — єврейська партизанська військова організація, яка існувала з 1920 по 1948 рік в Підмандатній Палестині для захисту єврейських поселень від арабських нападів). Цей візит був використаний для організації зустрічі в синагозі Roite Kloiz представників усіх сіоністських молодіжних рухів міста. Там було вирішено організувати самооборону на випадок погрому.

І справді, наступного дня в місті можна було побачити великі зібрання поляків і українців, групи яких підійшли до Бліха. Негайно був поданий попереджувальний сигнал, а члени молодіжних рухів та єврейські візники почали організовуватися, щоб відбити бунтівників. Християни почали атакувати євреїв, але, самі отримуючи важкі удари, були відтіснені до центру міста. Там, однак, вони отримали велике підкріплення; далі почали брати верх і вже євреї почали відступати. Тоді молодий єврей Зейлер (*Zeiler*) виступив вперед і, тримаючи в руці палицю, почав бити наліво і направо, будучи чи не єдиним активним євреєм у бійці. Тим самим він, однак, дав сигнал до поновлення атаки. Єврейська молодь, яка відступала, негайно повернулася, а християн було відтіснено. Але коли поляки і українці були в не вигідному становищі, з'явилася поліція і почала арештовувати євреїв.

Партії та рухи

«Коли близько 1860 р. почали осушувати річище річки Млинівка, на звільненій від болота ділянці з'явився ще один міський

район – Торговиця, котра охопила територію поміж Бліхом і Ринком, де традиційно мешкали поляки й нечисленні українці. На Торговицю із сусіднього Бліху почали переселятися деякі євреї, що спокусилися низькими цінами на земельні ділянки. Серед них був Ізраель Сандауер, дідусь Артура Сандауера, згодом відомого літературознавця та критика. За спогадами Артура Сандауера, рішення переїхати з цілковито єврейського середовища до напівхристиянської Торговиці спричинило поступову асиміляцію родини, а особливо старшого сина Абрахама, який замість на диспут до божниці почав втікати на Ринок, звідки разом із примірником "Робітника" (соціалістське видання...) приносив нову мову та звичай» [29].

Єврейське населення міста з 1880 року стабілізувалося кількісно в межах 28-32,5 % від усього населення міста, окрім 1910 року, оскільки почалася часткова еміграція євреїв.

Рік	Загальна чисельність населення	Кількість євреїв
1762	3486	510
1880	13586	4417
1890	14324	4080
1900	17039	4900
1910	20257	5418
1921	19417	6068
1931	22269	6275
1939	25000	8000

Всього у 1931 році в Самбірському повіті проживало 7794 євреї, більшість з них проживали в самому Самборі [29].

У Самборі були представлені практично всі єврейські партії усіх течій, які діяли на той час у Польщі.

Агудат Ізраїль — ашкеназька хасидська ультраортодоксальна партія в Ізраїлі, яка виступала за вплив Тори та єврейського закону на суспільство в Ізраїлі та в єврейській діаспорі. Була заснована 28 травня 1912 року в Катовіце. У Самборі відділення партії було створено в 1922 році. Рабин Аарон Левін (*Aharon Levin*) не був серед

засновників, але згодом став старшим представником організації в Польщі. У 1922 році він читав у синагозі лекції у зв'язку із затвердженням британського мандату на Ерец-Ізраель і тепло відгукувався про діяльність Вейцмана і Соколова.

Засновниками «Агудат Ізраїль» у Самборі були Ісаак Шнейд (*Isaac Schneid*) і суддя духовного суду рабин Герц Бомбах (*Rabbi Hertz Bombach*). Лідерами та основними активістами партії були: Л. Дрангер, Л. Фінстербуш, А. Ламет, В. Лінденвальд, І. Шнайнд, С. Шумінер, Х. Цан (*L. Dranger, L. Finsterbusch, A. Lamet, W. Lindenwald, I. Schneid, S. Shuminer, H. Tzan*) та інші.

«Агудат Ізраїль» вів гостру боротьбу з сіонізмом і сіоністами. У 1937 р. їх звинуватила Самбірська сіоністська організація в наклепі на сіоністських лідерів. Справа дійшла до суду, але результати невідомі (газета «Chwila», 22 серпня 1937 р.).

Бунд — «союз»; «загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії» — єврейська соціалістична організація, був заснований у Самборі після Першої світової війни Адольфом (Авраамом) Сандауером (*Adolf (Avraham) Sandauer*). Одним із лідерів Бунду був Зігмунт Штайн (*Zigmunt Stein*), який згодом перейшов до Комуністичної партії. Іншими центральними фігурами були: д-р Готтліб, Хая Хольцман, д-р Сіроп і Леон Велкер (*Dr. Gottlieb, Chaya Holtzman, Dr. Sirop and Leon Welker*). Бунд співпрацював з Польською соціалістичною партією і брав участь у першотравневих парадах і демонстраціях.

У Самборі існувала єврейська комуністична партія під прихованою назвою «Allegemeine Yiddische Arbeitz Partei» (Загальна єврейська робітнича партія), одним із засновників якої був Зігмунт Штайн (*Zigmunt Stein*), який згодом очолив її у Східній Галичині. Через кілька років вона злилася з Польською Комуністичною Партією, але й після злиття мала єврейський характер. Це була нелегальна партія, багато її членів були засуджені до тривалих термінів ув'язнення за свою діяльність у ній.

Загальна сіоністська партія брала участь у всіх заходах єврейської громади та муніципалітету, включно з соціальними та

культурними заходами. У двадцятих роках її президентом був доктор Фішел Ротенштрайх (*Fishel Rothenstreich*). У тридцятих роках її очолив Ісаак Кнепл (*Isaac Knepl*). Серед її видатних активістів були: А. Голдберг, д-р Халпрін, Кляйнхауз, Девід Калтер, Нехемія Лангінгер, Мальц і А. Шор (*A. Goldberg, Dr. Halprin, Kleinhaus, David Kalter, Nehemia Langinger, Maltz and A. Shor*).

Га-Поель га-мізрахі - це політична партія та заселенський рух в Ізраїлі. Один із попередників Національно-релігійної партії (МАФДАЛ) та партії «Єврейський дім». Ця національно-релігійна партія, була заснована після першої світової війни; серед лідерів були Шалом Дір, Авраам Готтесдінер, Авраам Круг і Шмуель Мецгер (*Shalom Dir, Avraham Gottesdiner, Avraham Krug and Shmuel Metzger*). До неї належала значна кількість релігійних осіб, які брали активну участь у всіх сіоністських заходах у місті. У Самборі ця партія і рух були засновані у двадцятих роках на чолі з Цві Доренбергом, Цві Тільманом (*Zvi Dorenberg, Zvi Tilman*) та іншими. Після кількох років свого існування партія організувала релігійно-скаутський молодіжний рух Бней Аківа (*B'nei Akiva*).

Партію ревізіоністів заснували у Самборі у 1926 році студенти Давид Кох, Олександр (Олек) Ліberman, Зігмунт Райхман, Єгошуа Ротенштрайх і Моше Страусман (*David Koch, Alexander (Olek) Lieberman, Zigmunt Reichman, Yehoshua Rothenstreich and Moshe Strausman*). Вони створили товариство вчених під назвою Хашмонай (*Hashmonai*), яке мало чітку ревізіоністську програму. Ці активісти діяли переважно серед старшокласників, яких заохочували брати участь у курсах з військової підготовки, пов'язаних із школами. Пізніше виник їхній молодіжний рух Бетар (*Betar*); її очолив Ізраїль Альтбах (*Israel Altbach*). В останні роки перед знищенням єврейської громади доктор Мозес Фрішер (*Moses Frischer*) був головою Ревізіоністської партії.

У 1923 році в Самборі було створено осередок Всесвітнього союзу «Хапоель Хазаїр» і «Зейрей Ціон» (*Harpoel Ha'zair and Zeirei Zion*), який був заснований у березні 1920 року. Це була велика партія, яка брала активну участь у всіх сферах життя міста, бажаючи

очолити єврейську громаду на виборах до муніципалітету. Вона мало власний клуб, серед членів якого було багато представників активної інтелігенції. Членські збори відбувалися щотижня. Велася різноманітна сіоністська діяльність, влаштовувалися публічні лекції з доповідачами з міста чи запрошеними, підтримувався його молодіжний рух Гордонія тощо. Найвидатнішою особистістю серед тих, хто заснував і очолив партію в Самборі, був Міхаель Фромм (*Michael Fromm*), який був визнаним лідером *Hitachdut*.

У Самборі було відділення об'єднаної сіоністсько-соціалістичної партії Хітахдут-Поалей Ціон (*Hitachdut-Poalei Zion*). Наприкінці лютого 1933 року Хітахдут у Східній Галичині та окружна організація Поалей Ціон об'єдналися і створили Об'єднану сіоністсько-соціалістичну партію Хітахдут-Поалей Ціон. Але не в усіх містах, у тому числі й у Самборі, філії Хітахдуту та Поалей Ціону злилися. Лише в 1937 році у Самборі утворився осередок об'єднаної партії. До того часу дві партії існували окремо.

Підсумки виборів у Самборі до сіоністських конгресів

Рік	Сіоніс-ти	Мізрахі	Хітахдут	Поалей-Ціон	Ревізіоністи	Радикальні сіоністи
1927	86	115	123	26	—	—
1931	90	130	300	—	110	54
1933	350	118	401	—	—	115
1935	102	35	425	—	1	12
1939	132	155	407	—	—	145

Молодіжні Рухи

Хашомер Газаїр (*Hashomer Ha'zair*) виник із двох джерел — скаутського руху Хашомер, який зародився у Самборі у 1912 році, та молодіжного руху Хатчія. Останній розвивався паралельно з першим сіоністським молодіжним рухом Зейрей Ціон, а потім злився з ним.

У період першої світової війни в Самборі ще існували два паралельні рухи: Хашомер і Хатчія. Їхні члени створили ядро Хашомер Газаїр лише в 1918 році. Перша група Хашомер Газаїр, яка

емігрувала до Палестини в березні 1920 року, налічувала десять осіб, які називали себе Білу (*Bilu*); вони були серед засновників кібуци Бейт Альфа (*Kibbutz Beit Alpha*).

Самбір був колискою Гехалуца Газаїра (*Hechalutz Ha'zair*) в Галичині. У 1922 році Іцхак Черуті (*Yitzhak Cherouti*) заснував у Самборі ядро Hechalutz Ha'zair; це було перше відгалуження того руху в Галичині. Воно поглинуло молодь робітничих класів і бідняків. У 1926 році було досягнуто союзу між Хехалуц Га'заїр і Хашомер Ха'заїр у Галичині, а також у Самборі.

Рух Ханоар Хазіоні (*Hanoar Hazoni*), який після заснування в Самборі в 1927 році Іцхаком Штайгером (*Yitzhak Steiger*), називався «Єврейським скаутом», був першим відгалуженням цього молодіжного руху в Галичині; з нього пізніше розвинувся світовий рух Ханоар Хазіоні. Самбір, таким чином, був колискою руху ханоарських хазіоні. Ханоар Хазіоні (з івр. «Сіоністська молодь») – це молодіжний рух, заснований у 1926 році. Рух розглядав іудаїзм як джерело національних, соціальних і моральних цінностей, що зберігають цілісність і безперервність єврейського народу. Головною метою Ханоар Хазіоні є Хагшама Ацміт (особиста матеріалізація), що серед іншого означає повноцінне єврейське життя в Ізраїлі. Для своїх цілей рух використовував скаутський метод [30].

Молодіжний рух «Гордонія», названий на честь А. Д. Гордона (*A. D. Gordon*), виник у Самборі в 1929 році, після кривавих подій в Ерец-Ісраель. Його засновниками були Ар'є Бен-Йосеф (Шумінер), Мотек і Бузу Шахар, Ар'є Таустейн. Шмуель Мальц, Шуламїт Порат (Штефан Фінстербуш) і Натан Ротенштрайх (*Aryeh Ben-Yosef (Shuminer), Motek and Buzu Shahar, Aryeh Taustein, Shmuel Maltz, Shulamit Porath (Stefan Finsterbusch) and Natan Rothenstreich*), члени самбірської філії Гордонії, які через деякий час виїхали до Львова, щоб там активно працювати в центрі руху.

Також у Самборі діяли Товариство єврейських жінок і Товариство Езра. Останньому вдалося в 1924 р. профінансувати еміграцію до Палестини 95 халуцимів (мабуть, більшість або деякі біженці з Росії). Халуцим — піонер, першопрохідник заселення та

освоєння Ерец-Ізраель; термін у широкому значенні застосовується до всіх, хто прокладав нові шляхи в різних сферах діяльності (економічної, соціальної, науково-дослідної тощо) [31].

У 1935 році в Самборі було створено координаційний комітет усіх сіоністських молодіжних рухів, який отримав назву Молодіжний центр.

Ліквідація єврейської громади Самбора

Через кілька днів після початку війни Самбір був захоплений сотнями біженців, які втікали від наступаючої німецької армії. 8 вересня 1939 року німці дійшли до Самбора і одразу ж почали збирати євреїв на фізичну роботу та грабувати майно. 20 вересня німці залишили місто і в нього увійшли частини радянської армії.

Постраждавши під короткою німецькою окупацією, євреї прийняли росіян з почуттям полегшення. Але через кілька тижнів, із зміцненням радянської влади, в житті самбірських євреїв почалися зміни. Оптова торгівля була негайно припинена, а роздрібна торгівля поступово зменшувалася. На початку 1941 року залишилося лише кілька приватних крамниць. Приватні заводи були націоналізовані. Були накладені адміністративні обмеження на колишніх заможних євреїв і на всіх політичних активістів, а деякі з них зіткнулися з труднощами в отриманні роботи. Наприкінці червня 1940 року єврейських біженців у Самборі, які відмовилися прийняти радянське громадянство, депортували вглиб Радянського Союзу. Багатих євреїв Самбора почали вивозити до Сибіру.

Жахливе враження справило самогубство аптекарки Рели Зелінгер (*Rela Zelinger*) з чоловіком і маленькою дочкою через страх перед висилкою до Сибіру, адже виселення до Сибіру лякало багатьох міщан.

Життя було похмурим, панувала атмосфера страху і депресії. Люди багато годин стояли в чергах, щоб купити чи отримати продовольство, брак якого відчувався дуже сильно.

З іншого боку, багато євреїв приєдналися до міської та державної служби. Росіяни більше довіряли єврейському населенню,

ніж полякам та українцям, тому євреям відводилися вищі пости. Через це українці та поляки недолюбливали євреїв.

За кілька днів до німецької окупації Самбора в червні 1941 року відбулося масове вбивство в'язнів Самбірської тюрми, вчинене співробітниками НКВД, їхні тіла залишили у в'язниці.

Німецькі та радянські солдати в Самборі після нападу на Польщу у вересні 1939 року. Джерело:

https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Sambor,_Kresy,_September_1939%3B_German_%26_Russian_soldiers_stroll.jpg

Німці почали організовувати акції проти євреїв. Згідно першого їхнього наказу кожен єврей мав повісити на правий рукав білу стрічку з синім Маген Давидом («Щит Давида» шестипроменева зірка (гексаграма), утворена з двох правильних трикутників, накладених один на одного) на ній. Пізніше вони наказали їм віддати свої дорогі речі, спочатку хутра, радіоприймачі, срібло і золото; а той, хто відмовиться — міг бути розстріляний.

Потім почалися обшуки будинків, комендантська година і заборона на поїздки. Наприкінці червня 1941 року було створено юденрат, головою якого став д-р Саймон Шнайдшер (*Dr. Simon Schneidscher*), а серед його колег були Беккер, д-р Фрай, д-р Гальпрін, Лерер, Шнур, д-р Зауснер (*Becker, Dr. Frei, Dr. Halprin, Lerer, Shnur, Dr. Zausner*). Також була створена єврейська поліція на чолі зі Шталем (*Stahl*).

«Для кращого виконання наказів та дотримання порядку з числа єврейської молоді створено поліцію (*Judischer Ordnungsdienst*, Єврейська служба порядку). Ця структура була підпорядкована Гестапо і Юденратові. Вона забезпечувала внутрішній порядок у єврейському гетто: брала участь в облавах, здійснювала конвоювання (без зброї) при депортації, виводила бригади євреїв на роботи. Багато молодих євреїв сподівалися що служба в Юденраті може зберегти їм життя, тому штат працівників збільшувався» [32].

«На Бліху, між Млинівкою і її відногою, ближче до міської різні, навколо жидівських цвинтаря, синагоги, шпиталю, від Виспи (*теперішня вулиця Річна — прим.автора*) і майже до Бандер (*початок цегельні — прим.автора*), у тому числі охоплюючи всю Купелеву вулицю, де мешкали українці (їх виселили), утворили німці жидівське гетто. Оточили його заставами, парканом з колючим дротом, навколо виставили охорону. Туди зігнали всіх жидів з міста і сіл. У гетто фашисти назначили раду на чолі з доктором Шнайдшером, якій приділили жидівську поліцію, але без зброї, для підтримання порядку, Призначено 900 калорій харчів на одну особу. У гетто нараховувалось близько сім тисяч жидів, їх використовували на важких фізичних роботах. Через голод і хвороби жида вмирали. Але тим німці не журилися, бо всі жида призначені були на смерть» [8].

4 серпня 1942 року також відбулася перша масова акція. Перед цим євреїв із сусідніх містечок привезли і помістили в колишні стайні польського війська поблизу Бліха. Очолив акцію, яка почалася вранці в Бліху, Крігер — голова станіславівського гестапо. З криком і вереском євреїв відвезли на залізничну станцію в Самборі, звідки їх,

розміщених всіх разом у вагонах для худоби, повезли до табору смерті в Белжці.

З центру міста сотні людей стягнули на спортивну площу біля залізничного вокзалу (*тепер автовокзал – прим.автора*). Усіх вишикували по четверо, старих, жінок і дітей, без різниці. Оскільки вагонів не вистачало на всіх, німці розділили шеренги навпіл – першу половину направили до машин, а другу передали до колишніх кошар польського війська. Декілька тисяч людей скупчилися в цьому місці під охороною озброєних нацистів. 6 серпня всіх євреїв, яких утримували в кошарах, перевезли на залізничну станцію і заштовхали у вагони, які повезли їх до Белжця.

Восени 1942 року всім євреям, які проживали в селах, теж було наказано до 30 листопада покинути свої домівки та переселитися до самбірського гетто...

З початком весни, у квітні 1943 року, в Самбірському гетто відбулася чергова масова акція. Це сталося, коли німецькі армійські частини, які прямувала на російський фронт і поверталася з нього, тимчасово перебували в Самборі. Гестапо використовувало ці військові підрозділи, щоб допомогти йому знищувати та вбивати євреїв. Сотні солдатів у повному озброєнні оточили гетто і велика частина увійшла до нього. Біля дверей кожної хати стояло по тричотири солдати. Інші групи з криками вривалися в будинки, витягаючи звідти всіх, хто шукав будь-якої схованки. Витягували їх із підвалів, із шаф, із усіх можливих схованок – навіть із засипаних сажею димарів. Усіх спійманих заштовхали у тюремні камери.

14 квітня 1943 року німецькі вантажівки прибули на єврейський цвинтар, щоб зняти одяг євреїв, яких вони мали вбити. Згодом вони повели євреїв із в'язниці до заздалегідь підготовлених відкритих могил... Нацистські злочинці пішли на євреїв пішим ходом. Чоловіки, жінки та діти, а також жінки з немовлятами на руках були під посиленою охороною. Стрілянина почалася приблизно о першій годині дня і тривала до заходу сонця.

Не випадково масовий розстріл у квітні 1943 року стався саме на Песах — головне юдейське свято на згадку про вихід з Єгипту.

Нацисти робили свою злу справу на єврейські свята, щоб посилити приниження та жорстоке поводження. Масова акція в Самборі також у жовтні 1942 року була проведена в найсвятіший для євреїв день Йом Кіпур (*День спокути або Судний день — єврейське осіннє свято, прим. автора*).

Після страшної бійні 14 квітня 1943 року стало зрозуміло, що ліквідація гетто наближається. Але одного вечора на початку червня було оголошено, що доктор Цауснер (*Dr. Zausner*), заступник голови юденрату, прочитає відкриту лекцію. У великій напрузі євреї, які все ще залишалися в гетто, чекали, що він скаже. Його промова була сповнена оптимізму. Він сказав, що посланці юденрату повернулися з контори гестапо в Дрогобичі, куди вони привезли золото, діаманти, хутра та шкіряні вироби, в обмін на які отримали обіцянку, що група людей, які все ще перебувають у гетто, залишиться живою і буде

Фрагмент кладовища у 1974 році. Джерело:

https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results?page=1&s_globalSearch=Sambor&f_subjects_search_en=Jewish%20soldiers%20%2BMemorials%2BCemeteries

працювати на німців «не тільки рука об руку, а серце до серця!». Більшість слухачів повірили цьому повідомленню, бо хотіли їм вірити. Напруга в гетто спала, вперше за довгий час.

Близько другої години ночі гестапівці оточили гетто. Щоб виявити тих, хто переховувався, руйнували будинки, а деякі навіть спалювали. Вони витягли людей з усіх схованок і зосередили їх у в'язниці. На світанку першого дня Шавуота (*асоціюється з даруванням євреям Тори на горі Синай при виході з Єгипту, 9 червня 1943 р. – прим. автора*) вони відкрили тюремні камери і вигнали в останню путь рештки євреїв Самбора та околиць. У вантажівках, на які їх повантажили, євреям наказали зігнути коліна і підняти руки над головою... Хто наважувався поворухнутися чи підняти голову, того вражали прикладом. Залишок єврейської громади Самбора таким чином вивезли в ліс біля села Радловичі (*тепер Ралівка – прим. автора*) і там вбили. Місто було оголошено «judenrein» (*вільне від євреїв – прим. автора*).

Євреї з громади тих, хто пережив Голокост у Європі, сфотографовані біля братської могили в Самборі. Джерело:

https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=84253&lang=eng&site=gfh

У наступні тижні також тривала полювання на схованих самбірських євреїв. Тих, кого спіймали, формували у більші групи і привозили на єврейське кладовище для вбивства.

На початку серпня 1944 року з наступом російської армії Самбір кілька разів, у ході боїв, переходив з рук однієї армії до іншої. У ті часи також ряд євреїв, яким вдалося переховуватися майже до самого визволення, потрапили до рук нацистів і були ними вбиті.

«Донині в лісі на Ралівській горі стоять вже запалі та порослі травою великі жидівські братні могили, де полягло понад сім тисяч жидів, жертв звірств Гітлера. Так трагічно закінчилася майже 500-літня історія самбірських жидів. Після приходу до міста більшовиків з'явилося десь близько 150 жидів, яких переховувало й врятувало міщанство» [8].

Місце страти євреїв в лісі біля приміського села Радловичі (Ралівка). Світлина Нелі Бучин (м. Самбір), 2025 рік.

Єврейська громада Старого Самбора (Altstodt)

У розділі про історію Старого Самбора та Самбора ми писали, що Старий Самбір, який був заснований у XII столітті, став осередком міста Самбора. Після того, як Старий Самбір був зруйнований татарами і спалений у 1241 році, частина жителів, головним чином ткачі, переселилася до Погонича, який відтоді почав називатися Новим Самбором, або Новим Містом, щоб відрізнити його від старого міста, яке почали називати Старим Самбором (Stare-Miasto). Між ними існував безперервний зв'язок, їх спільна політична й економічна доля.

Самбір і Старий Самбір з околицями були спочатку під владою Русі; а у 1340 р. були приєднані до Польщі. На думку польського

історика Александра Яблоновського, у 1568 році в Старому Самборі було лише 105 жителів.

Точних історичних джерел про прибуття перших євреїв у Старий Самбір немає. Оскільки в 1519 році польський король Сигізмунд I повідомив самбірського старосту та інших окружних намісників, що євреям дозволено жити в будь-якому місці, яке вони виберуть, то можна припустити, що вони почали селитися в Старому Самборі як складовій частині єврейської громади Самбора. Тому історія маленької єврейської громади Старого Самбора від самого початку була пов'язана більшою чи меншою мірою з історією єврейської громади Самбора. Практично ті самі події, які відбувалися в самбірській громаді за часів польських королів, в австрійський період і в період польської незалежності між двома світовими війнами, відбувалися і в старосамбірській громаді, відокремленій від Самбора всього на вісімнадцять кілометрів. Протягом усіх цих років між двома громадами був тісний контакт. Наприклад, у Старому Самборі не було шпиталю – самбірський обслуговував і Старий Самбір; у Старому Самборі не було середньої школи – тамтешня єврейська молодь відвідувала самбірську школу. Самбір був своєрідним старшим братом Старого Самбора.

Обидві єврейські громади в Польщі об'єднала не лише спільна історія, а й розруха та спільна могила, викопана для них нацистськими поневолювачами у Радловичах та Белжці.

Словоутворення «бір» руською мовою означає «сосновий ліс», а слово «сам» означає «сам по собі», тобто на місці «тільки соснового лісу» було засновано поселення, а польською мовою слово «бур» означає «товстий ліс», а «сам» означає «тільки, один». Євреї називали Старий Самбір Altstodt (старе місто). В австрійський період це місто офіційно називалося німецькою та польською мовами «Старе Місто», і ця назва була також на міській печатці: Altstadt – Stare-Miasto.

Одна довга вулиця перетинала все місто. У його центрі була площа, від якої відходили бічні вулиці. Згідно з автором монографії [17], у Старому Самборі на 1890 рік проживало 3958 жителів, з яких

39,7 % були греко-католиками, 19,5 % - римо-католиками, а 40,8 % - євреями.

У період польського панування Старий Самбір був повітовим центром (до 1 квітня 1932 року – прим.автора), до якого входило близько шістдесяти сіл і містечок, як-от містечка Хирів, де проживало близько трьох сотень єврейських сімей, Стара Сіль і Фельштин, кожне з декількома десятками єврейських сімей. Значна кількість євреїв також була в деяких селах, наприклад у Стрілках. Справді, майже не було села в цьому районі, де б не жили євреї. Багато з них займалися сільським господарством, оскільки Галичина була однією з небагатьох країн діаспори, де євреї селилися не лише в містах і містечках, а й у селах, становлячи там значний відсоток населення.

Кожен єврей у селі був у контакті з єврейською громадою Старого Самбора та її рабином. У роки, що передували першій світовій війні, Іцхак Горовіц (*Yitzhak Horowitz*) був головою єврейської громади. У двадцятих роках у Старому Самборі проживало приблизно 500 єврейських сімей, а на той час ще близько 500 родин уже встигли емігрувати до Сполучених Штатів.

Були деякі заможні єврейські родини, багаті майном, як-от сім'ї Ламм і Авердам (*Lamm and Averdam*), які під час австрійського правління мали концесію на в'їзд до міста, яку вони орендували від уряду.

За в'їзд до міста карети мали платити. Сім'я Ламмів також мала приватну синагогу у своєму будинку в центрі міста, відому як «Ламівка». Суддя, д-р Йосеф Ламм, член першого кнесету, був нащадком цієї родини.

У пізній австрійський період до першої світової війни мером міста був єврей Аарон Авердам (*Aharon Averdam*). Під час війни він переїхав до Відня, а після її закінчення не повернувся до Старого Самбора; а розорений матеріально, оселився в Самборі.

Коли поляки прийшли до влади, був призначений польський бургомістр. Щоб винагородити своїх друзів, які допомогли йому досягти цієї посади, він здав їм в оренду кіоски на міській площі

навпроти християнських крамниць, і ті кіоски ховали християнські крамниці. Останні звернулися до суду, стверджуючи, що в той час, коли вони орендували крамниці, єврейський мер Аарон Авердам пообіцяв їм, що вони не будуть приховані на міській площі, і Авердам свідчив на їхню користь. Польський бургомістр стверджував, що зі зміною режиму нова влада має право діяти так, як він хоче, і що домовленості, які діяли в період австрійського панування, не можуть застосовуватися. Тоді Аарон Авердам заявив, що згідно із законом він все ще є законним мером, оскільки вибори до муніципалітету ще не відбулися. Він сказав: «Я мер, і ніхто в мене не відніме це звання».

У Старому Самборі вирували дві великі пожежі. Одна сталася у 1912 році. Пожежа у 1925 році знищила половину міста, близько вісімдесяти єврейських сімей залишилися без даху над головою. Самбірські євреї надали неоціненну допомогу євреям Старого Самбора. Пожежа спалахнула за день до свята Йом-Кіпур. Наступного дня прибули два вози, навантажені провіантом, птицею та іншою їжею, надісланими самбірськими євреями, щоб напередодні Йом-Кіпур нічого не бракувало для постраждалих від пожежі. У цій пожежі згоріла й синагога.

У 1910 році в Старому Самборі було закладено основи «Товариства Сафа Брура» («Зрозуміла мова»), яке заснувало місцеву сіоністську організацію, єврейську бібліотеку та івритську школу, в якій іврит викладався у другій половині дня. Засновниками були: Злата та Єгошуа Фішель, Горовіц, Еліезер, Шимон та Яків Нойман, Вайсман (*Zlata and Yehoshua Fishel, Horowitz, Eliezer, Shimon and Yaakov Neuman, Weisman*), і саме вони розпочали сіоністську діяльність у місті. Пізніше до них приєдналися як активісти: Авраам Брат, Хана Геніш, Аарон і Цві Ріхтер та Давид Вальц (*Avraham Brat, Chana Henish, Aharon and Zvi Richter and David Waltzi*), що сприяло активізації сіоністської діяльності у місті. Для того, щоб сприяти поширенню івриту, вони запросили Роні Райтер і Аарона Ріхтера (*Roni Reiter and Aharon Richter*) для викладання івриту. Вони започаткували діяльність від імені Keren Kayemeth l'Israel

(єврейський національний фонд), заснували аматорський театр, організовували лекції та вечірні збори, а також сформували футбольну команду.

У 1918 році була створена філія Поалей-Ціону; її члени почали готуватися до алії (*репатріація євреїв до Ізраїлю, а перед заснуванням держави Ізраїль до Землі Ізраїльської – прим. автора*), організовуючи робочі групи для навчання.

Першим репатріантом із Старого Самбора був Менахем Грейліх (*Menachem Greulich*), який емігрував до Ерец-Ізраель під час другої алії у 1911 році. Він був серед тих, хто здався турецькому уряду у жовтні 1917 року, щоб викупити робітників Петах-Тікві (*Petach Tikva*). Його та двох його товаришів, Шмуеля Штрайфельда та Ісаака Мерінга (*Shmuel Streifeld and Isaac Mehring*), турецька поліція замучила до смерті в камері Дамаської в'язниці, коли вони відмовилися розкрити імена єврейських шпигунів і нащадків древніх самарянців у Петах-Тікві. На їх честь названо колективне поселення Гіват-га-Шлоша (*Гіват-га-Шлоша — кібуц у центральній частині Ізраїлю, прим. автора*). Барух Шехтер (*Baruch Schechter*) був наступним репатріантом зі Старого Самбора, у 1920 році; він став одним із перших працівників порту Яффо та одним із тих, хто боровся за право роботи євреїв у порту. Авраам Бек (*Avraham Bek*) одним із перших оселився в Афулі (місто розташоване в Північному окрузі в Ізраїлі). Сорок шість років поспіль працював санітаром, відповідальним за клініку Купат Холім в Афулі. Його син Уріель загинув у війні за незалежність у 1948 році.

У 1925 році в Ерец-Ізраель емігрував Йосеф Халпрін (*Yosef Halprin*), а в 1926 році — Девід Вальцер (*David Waltzer*).

Соціальне та релігійне життя у Старому Самборі

У 1928 р. в Старому Самборі членами цієї течії з сусіднього Самбора було засновано відділення Гашомер Газаїр. Мадрихами (*той, що показує дорогу, керівник групи – прим. автора*) були: Фурман, Бума Гертнер і Мордехай Ріхтер (*Furman, Buma Gertner and Mordechai Richter*). До них приєдналося близько двадцяти хлопців і

дівчат. У 1930 році виник На'поар На'з'іоні, який налічував близько 50 молодих людей. У тому ж році Майклом Фроммом (*Michael Fromm*), який очолював цю партію в Самборі, була заснована сіоністська робітничка партія «Хітачдут», а в 1933 р. з ініціативи та за сприяння «Хітачдут» був заснований молодіжний рух «Гордонія».

Серед засновників Гордонії були учасники цього руху в Самборі Ар'є Бен-Йосеф (Шумінер) і Мордехай Шахар (*Aryeh Ben-Yosef (Shuminer) and Mordechai Shahar*). На заздалегідь анонсований мітинг молоді прийшло 30-40 осіб. Але на початку мітингу з'явилася міліція, яка заявила, що це незаконно, оскільки не було отримано дозволу. Після довгих і виснажливих суперечок поліція нарешті дозволила продовжити зустріч.

У 1935 році була заснована Ревізіоністська партія та її молодіжний рух Бейтар (молодіжна сіоністська організація, заснована у Ризі 1923 року) на чолі з Іциком Фурманом, доктором Грайфінгером, Кребсом і Раппапортом (*Itzik Furman, Dr Greifinger, Krebs and Rappaport*).

Серед рабинів Старого Самбора слід особливо відзначити видатного рабина Хаїма Іцхака Єрухама (*Rabbi Chaim Yitzhak Yeruham*), який зробив ім'я Старого Самбора відомим у всьому єврейському світі. Серед адморів (*адмор – вчитель або наставник, титул хасидських цадиків, прим. автора*) там до Другої світової війни був дуже шанований Альтер Сафрін (*Alter Safrin*), до якого збиралися хасиди з усієї околиці, особливо з сіл. На Сімхат Тора натовпи збиралися, щоб побачити і насолодитися його захопленням танцем із Сефер Тора (Сувій Тори) в руках.

Щороку Аарон Фрідманд (*Aharon Friedmand*), адмор із Садгори, приїздив до Спаса, поблизу Старого Самбора, для відпочинку. У суботу він залишався в Старому Самборі і до нього з'їжджалися багато хасидів як з Польщі, так і з-за кордону. Наприкінці шабашу Бен'ямін «Клезмер» Глік (*Benyamin "Klezmer" Glick*) грав зі своїм оркестром, а співи й танці тривали до самого ранку. А Старий Самбір радів та веселився.

Леонард Вінтеровський. Рабин з Старого Самбора, 1912 р. Джерело <https://www.artnet.com/artists/leonard-winterowski/rabbiner-in-stary-sambor-zKMM0sVgrZJ4-Rf33WC9IQ2>

Серед небагатьох представників вільних професій у Старому Самборі виділяються адвокати, яких було більше, ніж будь-яких інших професіоналів. Це були: д-р Арнольд, д-р Йосеф Блейберг, д-р Ісаак Грейфінгер, д-р Шмуель Ландау, д-р Павел Лерман, д-р Моше Лерер і д-р Робінсон (*Dr. Arnold, Dr. Yosef Bleiberg, Dr. Isaac Greifinger, Dr. Shmuel Landau, Dr. Pavel Lerman, Dr. Moshe Lerer, and Dr. Robinson*). Було також два єврейських лікаря: д-р Фукс і д-р Зальцман (*Dr. Fuchs and Dr. Saltzman*) та стоматолог, доктор Рамер (*Dr. Rahmer*).

Коли в 1936 р. наростала хвиля бунту проти польських євреїв і почалося антисемітське підбурювання, економічний бойкот євреїв почав відчуватися також у Старому Самборі. Селян із сусідніх сіл, які приходили до міста в базарні дні (у вівторок і четвер), попереджали не купувати у євреїв. Було оголошено бойкот єврейських крамниць, а

біля них виставляли охорону, щоб не допустити покупців-неєвреїв. З'явилися антисемітські гасла, наприклад, «не купуй у євреїв». Оскільки джерела економічної діяльності та можливості заробляти на життя були заблоковані, а їхнє існування було під загрозою, євреї переживали великі труднощі. І це на тлі загальної економічної кризи в Польщі, яка загострювалася. Економічний бойкот посилювався, процес зубожіння старосамбірських євреїв йшов швидкими темпами, багато хто не тільки не міг заробляти собі на існування, але й дійшов до стадії відсутності хліба. Це було ознакою того, що мало статися, і що не передбачалося.

Ліквідація єврейської громади Старого Самбора

До переповненого біженцями Старого Самбора німці увійшли на початку вересня 1939 року, на Рош га-Шана (*свято початку нового року для усіх, хто сповідує юдаїзм, зазвичай припадає на період від середини вересня до початку жовтня – прим.автора*). Гестапівці увійшли до синагоги, яка була заповнена людьми, які молилися, і, погрожуючи їм рушницями та побиттям, вигнали всіх віруючих на ринкову площу, примушуючи їх прибирати вулиці, ще й змусили загорнутись у свої молитовні шалі. Вивели адвоката Павла Лермана і Менделя Дорнбуша (*Pavel Lerman and Mendel Dornbush*), які вже не повернулися. Через кілька днів вони силою зібрали близько тисячі двохсот євреїв у синагозі Старого Самбора, поставили їх у чотири ряди і повели до села Стрільбичі, за шість кілометрів від Старого Самбора. Там їх завели до сільського храму, де вони залишилися на цілу ніч. Вранці гестапівці наказали їм копати ями, а німецький офіцер повідомив, що їх мають розстріляти. Але тут же серед німців пішла чутка, що йдуть росіяни. Вони повернули євреїв до храму, а вдень відпустили.

По дорозі до Устрик-Долішніх німці зустріли єврейських біженців з довколишніх міст і вбили близько сорока з них.

Меморіал жертвам Голокосту у Самборі на кладовищі

Кір'ят Шауль у Тель-Авіві, Ізраїль. Джерело:

https://cja.huji.ac.il/search.php?submitted=submitted&free_text=sambor

3 липня 1941 року німці вдруге окупували Старий Самбір. В перші дні окупації були вбиті Мордехай Глік, Іцік Гройліх, Яків Гройліх, Яків Гібнер та його син Шломо, Мордехай Рацман, Беньямін Рейтер, Моше Рейтер, Ашер Шварц, Єгошуа Шпіннер і Золес Гірш (*Mordechai Glick, Itzik Greulich, Yaakov Greulich, Yaakov Hibner and his son, Shlomo, Mordechai Ratzman, Benyamin Reiter, Moshe Reiter, Asher Schwartz, Yehoshua Shpinner and Zoles Hirsch*).

Під час першої масової акції 4 червня 1942 року близько третини євреїв було виселено зі Старого Самбора, близько сотні

запаковано у вагони для худоби та вивезено до таборів смерті в Белжці.

У вересні 1942 року, коли гетто було створено в кварталі Бліх у Самборі, туди перевели також євреїв зі Старого Самбора, а з ліквідацією гетто 9 червня 1943 року вони опинилися разом із рештою самбірських євреїв в лісі біля села Радловичі.

Друга світова війна у 1941-1944 роках змінила долю єврейської громади Старого Самбора як і всього народу: єврейська община була повністю знищена німцями. Все, що залишилося від багатовікового єврейського надбання Старого Самбора – цвинтар і синагога.

В 1998-2001 роках кладовище було реставровано уродженцем Старого Самбора – Джеком Гарднером, сином шевця. Гарднер навчався в Комерційній єврейській школі, брав участь у єврейській самообороні. У 1941 році Джек Гарднер перебував на фронті. Повернувшись додому, він дізнався, що вся родина його знищена. Далі він переїжджає жити в Канаду. Джек Гарднер хотів відреставрувати і синагогу, але не встиг. В липні 2003 року його не стало.

Стара єврейська мудрість говорить: «Людина може собі зробити в житті все, окрім себе поховати, тому остання доброта, котру близька людина може виконати, правильно їх поховати»

ДОДАТКИ

Поіменний перепис єврейського населення Нового Самбора

1764 р. [33] (уривок)

...Перепис (“Spis rogiuwny”) єврейського населення Речі Посполитої 1764-1765 рр. є чи не єдиним демографічно-статистичним джерелом інформації про чисельність та розселення євреїв на території Руського воєводства. Він був проведений у зв’язку із рішенням конвокаційного сейму 1764 р., який санкціонував збір так званого поголовного податку, що стягувався виключно з євреїв.

Перепис проводився комісіями, до складу яких входили шляхтич-католик, старший громади і законник. Вони готували детальний реєстр усіх євреїв окремого населеного пункту, котрий включав імена чоловіків, жінок, дітей, слуг. Сільські євреї повинні були з’явитися для перепису в найближче місто, де засідала комісія. Готові реєстри, підтверджені комісарами шляхом присяги та скріплені підписами, подавалися до гроду, в даному випадку до Перемишля, для облятування. На підставі переписів складалися зведені таблиці та обраховувалася сума податку, виходячи з тарифу 2 злоті від особи, за винятком дітей віком до 1 року.

“Ревізія” в Новому Самборі, як зазначено в документі, відбулася 15 грудня 1764 р. за участі Базилія Новицького та двох представників єврейської громади Нового Самбора. Всього комісари нарахували 472 особи.

На нашу думку, перепис охопив лише частину євреїв, зокрема ту, що проживала “На бліху” й підлягала замковій юрисдикції (“...do rewidowania u spisania wyz wyrazonym miescie Nowym Samborze zydw ad Jurysdykcyi Zamku JKM Samborskiego ...”). Таким чином, інша частина єврейського населення, яка проживала в інших передмістях або самому місті, уникла обліку. У будь-якому випадку є всі підстави для перегляду усталених в науковій літературі даних про чисельність євреїв у 1760-х роках...

Зразок оформлення перепису на прикладі однієї єврейської сім’ї:

Domostwo Majora Wulfowicza

Major Wulfowicz

Jabka zona jego

Szmuyio Majorowicz syn

Rocha zona jego
Srol Rabinowicz
Ethia zona jego
Michiel Leybowicz
Chudia zona Jego
Saia Sliuzaca
Jcko sliuzacy.

Страчені жителі Самбора за переховування євреїв

У 1943 році нацистська поліція стратила щонайменше 27 осіб у Самборі за спробу переховати євреїв. Загалом вижило близько 160 євреїв, переважно переховуючись у поляків та українців у місті чи околицях. Серед оголошених Праведниками народів світу, які допомагали євреям самбірського гетто, були сім'я Плева, Целіна Кедзерська, родина Боньковських та родина Очинських [34].

«Самбірська газета» на Львівщині за 1 березня 1944 року повідомляє: «Страта за переховування жидів і сприяння їм, страчені — Крижковська Марія, Дмитрівська Софія, Сухоруч Степан, Корчмар Марія, Масляр Ганна, Назар Марія, Куляк Микола, Ковальчук Михайло, Суц Настя, українці» [35].

Про врятування трьох десятків євреїв Самбора. Зі спогадів Марка Фреймана (уривок) [36].

Почну з історії моєї родини. Мої батьки познайомилися у Самборі у 1939 році. Родина батька багато поколінь жила у Самборі, вони були хасидами Самбірського двору, заснованого ще 1878 року. А сім'я моєї матері жила у місті Ярославі, нині це Східна Польща, а тоді була Галичина у складі Польщі.

Коли у вересні 1939 року почалася війна, і на Польщу спочатку напав Гітлер, а потім Сталін, кордон між сферами їхнього впливу провели річкою Сян. Євреїв із німецької сторони Сяну депортували на територію СРСР. Так мамина родина потрапила до Самбора. Так зустрілися мої батьки.

22 червня 1941-го Гітлер напав на СРСР. Вже 29 червня війська вермахту зайняли Самбір. У місті тоді мешкало понад дев'ять тисяч євреїв. У серпні та жовтні 1942-го відбулися депортації понад шість тисяч євреїв у табір смерті Белжець. У листопаді 42-го для

євреїв, що залишилися в Самборі, організували гетто. У гетто періодично проводили акції – масові розстріли.

Люди зрозуміли, що кінець близький. У цій ситуації група молодих євреїв задумала план порятунку. Один із друзів мого батька Йосип Майзельс до війни володів зерносховищем. На початку окупації склад у нього відібрали, доглядати за господарством поставили колишнього працівника, який лояльно ставився до євреїв. Брат Майзельса, який жив у Палестині, напередодні війни приїхав до Самбора провідати родичів і опинився у гетто. Він був кібуцником і мав великий практичний досвід. Він знав, що у приміщенні зерносховища є підвал, який можна перетворити на бункер як місце тимчасового проживання для якоїсь кількості людей.

Групу молодих євреїв німці використовували для робіт з благоустрою, будівництва тощо. Щодня їх виводили із гетто на роботи. І хтось один із групи непомітно йшов у зерносховище, де займався облаштуванням бункера. Треба було забезпечити їжу, воду, світло. Для води та каналізації прорили два колодязі, пов'язані з Дністром, на березі якого стоїть Самбір. Колишній кібуцник простягнув дріт від джерела електроживлення, щоб у бункері була електрика. Там облаштували електричну жаровню, пронесли туди стару кавомолку, зробили запас соняшникової олії та солі. Зерно, що зберігалось на складі, розмелювали в муку і смажили коржики – абсолютний аналог маци. І ця «маца» була єдиною їжею для мешканців бункера.

Поступово, непомітно для німців і потай навіть від своїх рідних, три десятки учасників проекту порятунку зникли з гетто та зібралися у підвалі зерносховища.

– З ваших родичів там, у бункері, був хтось, окрім батька та матері?

– Ні, тільки вони. Усі інші їхні родичі загинули.

– Скільки годин гурт провів у бункері?

– Понад півтора року, з весни 43-го до серпня 44-го, коли Самбір звільнили війська Червоної Армії. Причому вони не вийшли нагору одразу, і це спасло їх. Тому що після першого заходу до Самбора радянські війська тимчасово відступили, і німці, що повернулися до міста, знищили частину євреїв, що вийшли з інших притулків та повернулися з інших місць.

Весь цей час люди провели під землею – як кроти. І вони не знали – коли і чим усе закінчиться, не могли знати, що у серпні 44-го прийде Червона Армія. Вони боролися за своє життя і виявили

залізну дисципліну у плані способу життя, підтримання порядку та чистоти, виробництва та розподілу їжі. І головне - збереження людського вигляду та розуму.

Після звільнення вони, звичайно, не змогли залишатися жити в Самборі. Мої батьки пішли спочатку до Польщі, потім потрапили до Відня, звідти перебралися до Канади.

Всього з дев'яти з лишком тисяч євреїв, які жили в Самборі до війни, Голокост пережили близько сотні людей. Окрім групи, яка ховалась у зерноховищі, люди ховалися у тих, кого ми сьогодні називаємо Праведниками світу. Так, наприклад, сам Йосип Майзельс, власник зерноховища, втік під час відправлення з гетто, кинувшись у Дністер. Він поплив під кулями, вибрався на берег, і його дав притулок знайомий місцевий селянин. Таких людей було чимало, не випадково в Галичині німці стратили 170 людей – українців та поляків, які ховали євреїв. У Самборі таких було 27 осіб, благословенна їхня пам'ять.

– Історію порятунку ви дізналися від своїх батьків?

– Ні. Вони взагалі ніколи не говорили про це жодного слова. Їх можна зрозуміти – надто тяжкі спогади. Я дізнався про історію з книги Middle Andzia («Середня Андзя»), яка вийшла в 2005 році. Її автор – Анда Майзельс-Розен, учасниця тих подій, наймолодша з тих, хто вижив, до моменту звільнення їй було 11 років. Вона назвала книгу «Середня Андзя», маючи на увазі своє дитяче прізвище і те, що вона була середньою серед трьох єврейських жінок із таким ім'ям. Андою звали її мати, яка загинула у Самборі, і так вона потім назвала свою дочку.

Анда Майзельс написала свою книгу для того, щоб показати, що життя та свобода дісталися їй не в подарунок – за них довелося жорстоко боротися. І це урок для наступних поколінь – любити та цінувати життя, та обов'язково вивчати своє минуле.

Сестри францисканти Родини Марії та інші рятівники євреїв

На початку XX століття в Самборі на вул. Перемиська 5 замешкали сестри францисканки Родини Марії, які придбали будинок і площу у отця Матеуша Гроховського. До остаточної домовленості про купівлю будинку, з 1901 р. вони утримували притулок для дітей шкільного та дошкільного віку, потім дитячий садок для дітей міста та приїжджих. Після остаточної купівлі цей дитячий будинок був

названий іменем отця Гроховського. За дорученням управління молодшої школи міської адміністрації сестри утримували гуртожиток для молодших школярів та швейну майстерню. До складу притулку також входили господарські будівлі та сад. З 1904 року в будинку була каплиця. У 1939 році в Самборі працювало 12 сестер; в їхньому дитячому будинку було 70 дітей.

У 1939 році, коли місто було окуповане росіянами, Будинок дитини був закритий, а сестри жили приватно у жителів міста і займалися фізичною працею. У 1941 році, після німецької окупації, вони повернулися до дитячого будинку і продовжували опікуватися польськими, українськими та циганськими дітьми. З ризиком для життя вони сховали серед ста дітей десять єврейських дітей шкільного віку, кількох немовлят і трьох циганських дітей, хоча в деяких кімнатах Будинку дитини квартирували німці.

У 1944 році, після того, як Самбір був знову зайнятий росіянами, сестер остаточно виселили з притулку. Усе майно було націоналізовано. Вони вимушено стають мирянами, але продовжують працювати у «своєму сиротинці». До кінця війни в Самборі залишилися: с. Целіна Кедзерська - настоятелька, с. Гелена Клінгер і с. Кирила Москвитіна – вихователька та ще 6 сестер. Сестри виїхали в рамках репатріації не пізніше 1 вересня 1945 р. [37]

Після репатріації в Самборі через хворобу залишилася сестра Цецилія Кедзерська, яка тут і померла 21 січня 1946 року. Похована 23 січня на самбірському цвинтарі, найвірогідніше у гробі фундатора о. Яна Гроховського. За свою діяльність із порятунку єврейських дітей – 4 квітня 2016 року сестра Кедзерська посмертно отримала диплом і медаль Праведника народів світу.

Після смерті видатної самбірської сестри Цецилії Кедзерської із Згромадження сестер францисканок Родини Марії, остання місцева монахиня-францисканка Родини Марії с. Алойза Коралевська, яка опікувалася хворою сестрою Цецилією, також виїхала у червні. В останній період своєї діяльності сестри францисканки проживали в колишньому будинку органістів, що підтверджується свідоцтвом про смерть сестри Цецилії [38].

Шестеро самбірчан отримали нагороди «Праведники народів світу», які присуджує Інститут пам'яті мучеників і героїв Голокосту Яд Вашем.... Серед відзначених – с. Целіна Аніела Кедзерська зі Згромадження Сестер Францисканок Родини Марії, яка отримала це звання посмертно у 2016 році завдяки свідченням тих, хто вижив. Сестра Целіна Кедзерська разом з іншими сестрами прихистила в притулку десятих єврейських дітей шкільного віку, кількох немовлят і трьох циганських дітей.

Трагічна доля спіткала польсько-українське подружжя Емілію і Миколу Патральських та Євгенію, матір Миколи. Сім'я Патральських сховала єврейську сім'ю Крець з трьох осіб на горищі свого будинку. У 1944 році їх розстріляли німці разом з євреями, які переховувалися у них. Вижили син родини Патральських і донька Крець Анна. Їй вдалося втекти з місця розстрілу. Анна знайшла прихисток у притулку для сиріт, яким керували монахині Згромадження Сестер Францисканок Родини Марії у Самборі. Там вона пережила війну. На прощання вона почула від настоятельки монахинь сестри Целіни Кедзерської слова, які запам'яталися їй: «Пам'ятай. Будь хорошою людиною».

Анна Крець була не єдиною єврейською дитиною, яка вижила завдяки мужності та відданості монахинь, особливо сестри Целіни Кедзерської. Наступним був хлопчик Єжи Бандер, якому було всього кілька місяців. Народився він 1942 року в німецькій тюрмі в Самборі. Дитину таємно вивезли люди, які прибирали тюрму. Юрка забрала до себе додому Марія Вачулка. Опісля його прийняла до притулку сестра Целіна Кедзерська. Там він пережив війну [39]

Сім'я Марії Маслянкевич із Самбора врятувала майбутнього професора Варшавського університету, відомого критика польської літератури – Артура Зандауера [40].

Про цей факт пише і Ж. Ковба [41], правда прізвище родини рятівників трішки трансформоване: «Хлопчика Артура Сандауера,

майбутнього відомого критика, літературознавця, професора Варшавського університету, врятувала у Самборі родина Марії Мишлянкевич. Про факт свого порятунку А.Сандауер розповідав академіку Я. Ісаєвичу...».

Роман Левін, якому було тоді 10 років, пам'ятає, як їхню родину переховували у Самборі, ближчих селах Глибока і Сусідовичі. Разом з ними переховували й інших євреїв. Пам'ятає Мільредів, Коренблітів. Найбільше зробив для них Володимир Гунько. Вже по війні він одружився з сестрою Романа Бертою [41].

Австрійський письменник Мартін Поллак про Самбір [42].

Самбір, Лжедмитрій

Самбір лежить на родючій рівнині при Дністрі, який спускається з гір. Місто відносно молоде, раніше воно розміщувалося вище по річці на місці Старого Самбора й було знищене пожежами у XV ст. (*очевидна помилка – прим. автора*) У Самборі 1606 р. відбулося вінчання другого Лжедмитрія, названого «Вором», самозванця невідомого походження, що зазіхав на престол. Він узяв шлюб з дочкою одного з наймогутніших мужів тодішнього Польсько-Литовського князівства (*помилка автора, по факту Речі Посполитої – монархічної конфедерації Польського Королівства, Руського Королівства і князівства Литовського, прим. автора*) — правителя Самбора і Львова, воєводи Сандомирського — і з польськими латниками пішов на Москву здобувати нічийну царську корону. Авантюра провалилася зокрема і через те, що союз «Вора» із запеклим ворогом — «римською» Польщею — розбудив демонів національного опору серед православного населення Росії. А в законність «Вора» як члена царської родини і так ніхто не вірив. Останніми свідками цієї невдалої спроби могутнього тоді Польсько-Литовського князівства підкорити собі Росію залишилися кілька порослих травою міських валів перед фортецею правителя у самбірському передмісті.

Навколо розлогої, викладеної бруківкою центральної площі стояли скромні двоповерхові цегляні будинки, над ними височіла струнка вежа ратуші, у якій, крім міської адміністрації, розміщувалася ще й ресторація Залевського. Станом на 1900 р. місто

налічувало 17000 жителів і мало три готелі: «Narodowy», «Lwowski» та «Imperial», облаштовані за «європейськими стандартами і з найсучаснішим комфортом», як запевняла реклама в місцевій щотижневій газеті. А ще у прилеглому до площі кварталі, на узвишші над Дністром, розміщувалися повітовий суд, домініканський монастир, численні церкви та польська гімназія, куди державні службовці та люди вільних професій віддавали своїх синів. У цьому провінційному міщанському кварталі тротуари були заасфальтовані або викладені бруківкою, а жителі, незалежно від походження та релігії, розмовляли польською. Самбір був одним із небагатьох східногалицьких міст, де поляки складали більшість.

Власне, з кінця 70-х рр. XIX ст. державними установами Східної Галичини міцно заволоділи поляки, і не було дивиною, коли якийсь німецько-австрійський чи богемський службовець, якого доля закинула в котресь галицьке місто, полонізувався разом з усією родиною. Хоча ще в середині XIX ст. навіть у школах було суворо заборонено розмовляти польською, а старіші мешканці Самбора в кінці століття ще пам'ятали ненависного директора гімназії Вінценца Кайдоша, вузьколобого морава, який брав в боротьбу з усім польським. Цьому Кайдошу приписували й винайдення «мовного знака» — невеликої деревинки у формі книжки, яку директор, пильний, наче мисливський хорт, втелюшував у руки першому ліпшому учневі, з вуст котрого злітало польське слівце; тоді вже той мусив слідкувати за іншими і якомога швидше підловити когось на цьому «злочині», щоб передати «мовний знак». Так деревинка переходила з рук у руки, наче заразна короста, а нещасний, у якого вона залишалася в кінці тижня, на покарання мав тисячу разів написати: «Не можна розмовляти польською!» Таким чином директор намагався перетворити гімназистів якщо не на щирих німців, то бодай на непоганих шпиків.

Від міщанського Рінгплацу спускалися сходи до кварталу Торговиця — переплутаних приземкуватих хаток, хлівів і двориків, де мешкала самбірська біднота: дрібні ремісники, поденники, міняйли і крамарі, здебільшого євреї. Під кінець XIX ст. багато хто з них відвернувся від батьківської віри, перейшов на польську замість їдишу та відвідував збори соціалістів; у вогких кімнатах висіли портрети Маркса, Енгельса, Каутського й Бебеля. Тутешні мешканці мріяли не про прихід Месії, а про кращий новий світ і комуністичне суспільство, яке знищить незримий мур між Ринковою площею і

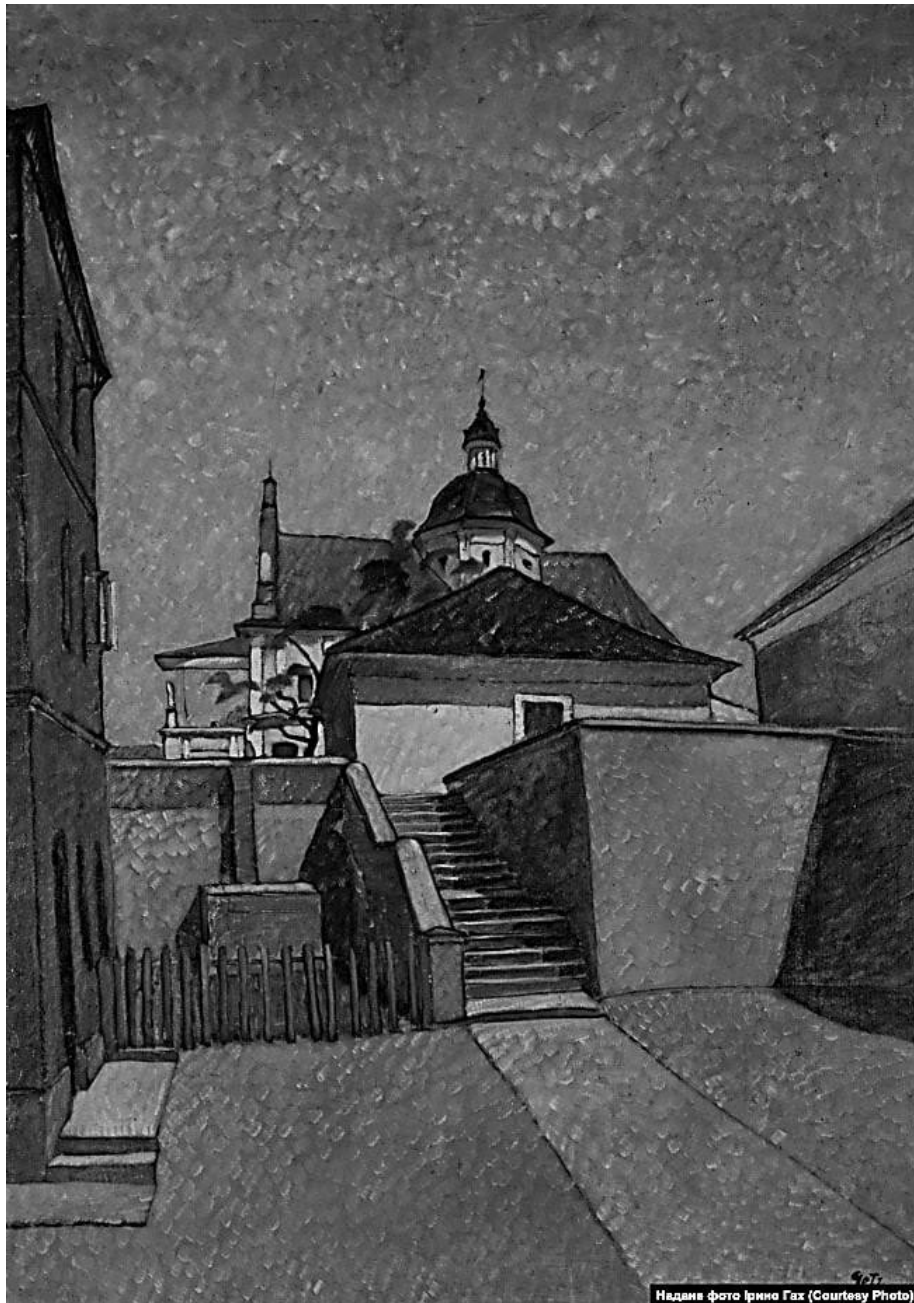
Торговицею; були й такі, хто вивчав тексти сіоністів, розмовляв у побуті гебрейською і готувався до піонерського життя в Палестині. Лінії поділу були невблаганні та часто розбивали сім'ї.

Окремим світом було передмістя Бліх на березі Дністра, де набожні євреї, наче в закритому штетлі, жили за давніми звичаями й законами. Звідси до Торговиці було лише кілька кроків, але часто їх розділяло ціле століття.

З автобіографічних нарисів польського літературного критика Артура Зандауера «Замальовки одного мертвого міста» [42].

«Місце мого народження — Торговиця — з одного боку, від млинового струмка, межувало з дрімучим гетто, а з другого, по сходах, — з Ринком, кварталом державних установ, шкіл і церков. Те, що Ринок лежав на пагорбі, мало для мене особливе значення. Варто було зійти сходами в перерізаний струмком єврейський квартал — і ти спускався по соціальній драбині. Але не одразу! На правому боці, у кварталі Торговиця, стояли не такі розвалюхи, а поряд з їдишем лунала також польська. На ярмарку, коли під площу під'їжджали селянські підводи, до різноголосся долучалась і третя мова — українська. Кілька разів на рік на великі церковні свята із сусідніх гір у місто сходила справдешня лавина: пастухи в довгих лляних сорочках поверх штанів, які торгувалися за блискучу ковану упряж; сироварки, які чухалися під своїми ситцевими одежинами або, широко розставивши ноги, справляли малу нужду; наймити з блискучими гудзиками на комірах, які пожадливо зиркали на наші велосипеди. Часом у моїй кімнаті темніло — котресь обличчя притискалося до шибки і здивовано-жадібними очима розглядало обстанову. Для цих бойків наше містечко було тим, що й Рим для варварів, — вмістилищем неймовірних скарбів.

На народних святах вони методично розвідували територію, щоб потім — колись пізніше влаштувати велике нашестя. По маленькому містечку через струмок із Торговиці можна було потрапити на похмурий континент - гетто на правому березі. У Бліху навколо синагоги, єврейського цвинтаря й покійницької стояли печальні руїни з вікнами, наполовину схованими під трухлявим гонтом дахів. Розмовляли тут винятково на їдиші, п'ятничними вечорами з ледь освітлених кімнاتок долинали й гебрейські пісні.

Владича брама – найкоротший шлях Артура Зандауера з Торговиці і Бліху до Ринку. Картина «Церква у Самборі, 1928 рік» Лева Геца
Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/lev-gets-spetssluzhby-nyshchennya-katuvannya/31201120.html>

Влітку пообіді від відкритих каналів до небес здіймався невимовний сморід. Але варто було пройти далі, і цей неприємний дух замінював терпкуватий, прохолодний, зелений запах води, а віддалений плюскіт мішався з вереском дітвори, що купалася. Пройшовши за останні бліські хати, ти виходив до Дністра, який торував собі шлях крізь очерети.

Квартали біля Ринку та дністровий берег, що з двох боків обрамлював Торговицю та Бліх заворожували мене, кожен по-своєму: Ринок своїми віллами й гімназіями, берег – як місце дитячих пригод, на які я дивився зовсім іншими очима, виходячи за межі розпеченого гетто. [...] Я виріс у кварталі Торговиця, з якого мої батьки намагалися вибратися, щоразу безуспішно, але душею я належав до Ринку. Там я ходив до школи, на тамтешніх балюстрадах і прикрасах міщанських будинків відточував своє чуття краси. Ринок став для мене символом культури — передусім греко-латинської, якої мене навчали в гімназії, тому й перші мої літературні студії стосувалися класичного стилю, тому я й почав вивчати класичну філологію. Я намагався – бодай у душі – прокласти свій шлях до Ринку».

Відомі євреї з Самбора

1. Раббі Цві (Гірш) Айхенштайн з Жидачева (Rabbi Zvi Hirsch Eicheinstein mi-Zydachov) народився 1762 р у Самборі і помер 1831 р. у Жидачеві. Його ім'я на івриті (Цві) означає те ж, що на їдиш (Гірш) – олень. У гебрейській міфологічній традиції олень є найчистішим і найтрепетнішим алегоричним символом. Гірш (Цві) Айхенштайн і сам був автором ряду книг. Його книга «Атерет-Цві» (Aretet Zvi) є коментарем до книги «Зогар». А у книзі «Сур Мі'ра Ве'асе Тов» (Утримування від зла та чинення добра) він накреслює шлях духовного росту, опираючись на студії книги «Зогар» та «Кітвей Арі».

У 1800 році в Жидачеві починає діяти єшива – школа єврейських рабинів під керівництвом відомого теолога Гірша (Цві) Айхенштайна. З ним пов'язана одна з найчисленніших хасидських династій – так звана Жидачівська хасидська династія [43].

2. Зигмунд Штоєрман або Зигмунд Штоєрманн, також Штойєрман (5 лютого 1899, Самбір – грудень 1941 або 1943, Львів, Генеральна губернія, Третій Рейх) – польський футболіст єврейського походження, один з найвідоміших гравців в історії львівської команди «Гасмонея». 12 вересня 1926 року дебютував у складі національної збірної. У грі проти Туреччини, яка проходила у Львові, у другій половині гри Зигмунд Штоєрман зробив хет-трик і став першим гравцем, якому вдалося у дебютному матчі забити у ворота суперників три м'ячі. Жертва Голокосту. Статистика клубних виступів:

1920-1921: «Корона» (Самбір);

1921: «Хакоах» (Стрий);
1920-1921: ЖКС (Львів);
1922-1923: «Корона» (Самбір);
1923-1932: «Гасмонея» (Львів) – 43 матчі, 39 голів;
1929: «Легія» (Варшава) – 17 матчів, 8 голів;
1930-1932: «Гасмонея» (Львів);
1932-1939: «Корона» (Самбір);
1940-1941: «Динамо» (Самбір) [44].

3. **Салька Віртель** (народжена **Саломея Сара Штоєрман** (15 червня 1889, Самбір Пітера Віртеля – 20 жовтня 1978, Клостерс) – австрійсько-американська актриса та сценаристка, відома голівудська акторка золоті колекції німого кіно та сценарист 1930 х. рр.

Саломея Сара Штоєрман була першою дитиною Огюста Амстера (1867-1953) та Йозефа Штоєрмана (1852-1932) у Вихилівці (Самбір). Її батько був поважним юристом і 18 років був бурмістром Самбора. Її мати походила з багаті родини російсько-єврейської родини і з 1885 року вона мала навчатися на оперну співачку у Відні у Фанні Муттерс, перш ніж у червні 1888 року вона вийшла заміж за домовленістю зі Штоєрманом після того, як обставини в її рідній родині погіршилися. Саме вона зробила дім Штоєрманів суспільно-культурним центром міста Самбора, заохочувала багатомовність (польська, німецька, французька, українська) та мистецькі таланти своїх дітей. Едуард (1892-1964), другий син, став найважливішим піаністом коло Шенберга; Зигмундт або Душко (1899–бл. 1943) був одним із перших професійних футболістів національної збірної Польщі. У той час як синам родини були надані всі свободи, систематична освіта чи професійна кар'єра не були передбачені для Салки та її сестри Рузії. Плани двох стати актрисами не підтримали - вони повинні були одружитися. Лише після трагічної та несподіваної загибелі нареченого їй дозволили залишити Самбір, щоб брати уроки акторської майстерності у Олександра Ремплера у Відні.

Вона була матір'ю американського письменника Пітера Віртеля, який народився у Дрездені [45].

4. **Едуард Стюєрман** (Штойєрман, пол. *Edward Steuermann*; *Eduard Steuermann*; 18 червня 1892, Самбір – 11 листопада 1964, Нью-Йорк) – американський піаніст, педагог та композитор єврейського походження. Штоєрман навчався гри на фортепіано у Вілема Курца у Львівській консерваторії та Ферруччо Бусоні в Берліні, а композицію вивчав у Енгельберта Гумпердінка та Арнольда Шенберга. 26

листопада 1944 року він брав участь у радіопрем'єрі фільму Шенберга «Ода Наполеона Бонапарта» разом із Нью-Йоркським філармонічним оркестром. У 1952 році Міжнародним товариством сучасної музики нагороджений медаллю Шенберга. Викладав на курсах нової музики у Дармштадті.

Стюерман, батьки якого були не практикуючими євреями, емігрував до США у 1938 році, аби уникнути антисемітської політики нацистської Німеччини. У США він прославився своїм виконанням творів Бетховена у 1950-х роках [46].

5. Натан Ротенштрайх (31 березня 1914, Самбір - 11 жовтня 1993) - ізраїльський філософ, професор, доктор філософії (1938). Член Ізраїльської академії природничих та гуманітарних наук (1959). Суспільний діяч. Депутат кнесету. Перекладач. Лауреат Державної премії Ізраїлю (1963) та Літературної премії ім. Бялік (1991).

Син сіоністського політика, члена польського сейму Ефраїма Фішеля Ротенштрайха. Під впливом батька став активним членом сіоністської молодіжної організації Gordonia. У 1932 році він емігрував до Палестини. Закінчив філософський факультет Єврейського університету в Єрусалимі. Потім навчався в Чиказькому університеті. Доктор наук із 1938 року. З 1949 року працював у Єврейському університеті Єрусалима, з 1950 року - викладач, пізніше декан факультету гуманітарних наук і мистецтв (1958-1962), ректор Єврейського університету в Єрусалимі з 1965 до 1969 року.

Член Ізраїльської академії природничих і гуманітарних наук з 1959 року та її віцепрезидент до моменту смерті.

У 1973 році був призначений першим головою Комітету з планування та бюджетування Ради з вищої освіти в Ізраїлі. Брав активну участь у громадському житті в Ізраїлі, деякий час був членом соціалістичної партії МАПАЙ («Партії робітників Землі Ізраїльської»), довіреною особою Давида Бен-Гуріона, пізніше став його опонентом. Брав участь у публічних дебатах із Д. Бен-Гуріоном щодо його поглядів на роль єврейської держави в історії. Депутат кнесету від партії МАПАЙ. Незважаючи на членство в партії, вважав себе незалежним інтелектуалом. Свої політичні погляди висловлював у багатьох статтях, опублікованих в ізраїльських газетах.

Н. Ротенштрайх – провідний міжнародний учений у галузі філософії німецького ідеалізму, особливо Іммануїла Канта. Автор 80 книг і понад 1000 наукових праць різними мовами у провідних міжнародних філософських виданнях, учасник створення

«Єврейської енциклопедії». Написав низку статей для розділу з історії філософії. Опублікував переклад на іврит ряд фундаментальних філософських робіт Канта. Член Інституту міжнародної філософії в Парижі.

Захищав на міжнародному рівні право Ізраїлю на самооборону проти загрози з боку арабських держав [47].

6. Шимшон Гольцман (варіант імені: Шимсон Гольцман; 1907-1986) - ізраїльський художник-пейзажист і художник-фігураліст. Відомий у всьому світі своїми акварельними картинами.

Гольцман народився 1907 року в Самборі. Він іммігрував до підмандатної Палестини з Відня, у 1922 році, оселився в Тель-Авіві і почав працювати маляром разом зі своїм батьком. У 1926 році Гольцман розпочав приватне навчання у Іцхака Френкеля в студії живопису школи Гістадрут. У 1929 році здійснив свій перший з кількох впливових візитів до Парижа. Там навчався в Академії Великого Шом'єра і часто виставлявся. Завдяки навчанню у Френкеля, який сам перебував під сильним впливом Паризької школи, та тривалому перебуванню у Франції, творчість Гольцмана має сильний французький підтекст.

Гольцман був одним із засновників Кварталу художників у Цфаті, представляв Ізраїль на Венеціанській бієнале 1959 року та брав участь у груповій виставці ізраїльських художників на відкритті Музею мистецтв Тель-Авіва у 1932 році. Гольцман вважається сучасним майстром акварелі.

Роботи Гольцмана натхненні орієнталізмом, що зображують ізраїльську землю та морські пейзажі, а також життя бедуїнів, арабів та євреїв, є визначними в ізраїльському живописі середини двадцятого століття. У 1937 році Гольцман став одним з лауреатів першої Премії Дізенгофа, найвищої нагороди Ізраїлю за внесок у мистецтво. Помер у Тель-Авіві в 1986 році [48].

7. Аарон Левін (нар. 30 жовтня 1879 у Перемишлі – пом. 1 липня 1941 у Львові) – польський рабин, місцевий урядовець, громадський діяч, голова Ради рабинів у Польщі та депутат Сейму РП 1-ї та 3-ї каденції.

Народився в родині ортодоксальних євреїв. Син Натана Левіна, онук Ісаака Шмелькеса - визнаних рабинів. Він здобув освіту під керівництвом свого батька та діда в галузі єврейської філософії та релігії. У Львові склав іспит із середньої школи, закінчив філософію у Віденському університеті.

У 1904–1926 роках — самбірський рабин, одним із перших запровадив польську мову в літургію та святкування офіційних свят. Протягом вісімнадцяти років депутат міської ради, багаторічний депутат повітової шкільної ради, член ревізійної комісії міської ощадної каси в Самборі.

Під час першої світової війни, будучи радником імператорського двору у Відні, допомагав біженцям від війни. У 1926 році він змінив свого батька на посаді рабина в Жешуві, а також був депутатом Жешувської міської ради та журналістом. У 1922-1928 та 1930-1935 рр. обирався до Сейму РП (1922 р. у виборчому окрузі № 49 – Самбір по списку Комітету об'єднаних національно-єврейських партій, 1930 р. від виборчого округу № 1 - Варшава по списку Загальноєврейського національного економічного блоку до Сейму та Сенату від Агудат Ізраїль). З 1923 року він був президентом Центральної ради всесвітньої організації «Агудат Ізраїль». Був головою Ради рабинів у Польщі, вбитий німцями в тюрмі Бригідки [49].

Його братом був Єзекііль Левін, рабин прогресивної синагоги (Темпель) у Львові. Син рабина Єзекіїля Левіна Курт врятований митрополитом Андреем Шептицьким і монахами-студитами свідчив перед Яд Вашем про визнання митрополита «Праведником народів світу» [50].

8.Штернбах Людвік (15.12.1905, Самбір – 17.08.1942, Львів) – математик. Людвік Штернбах народився 15 грудня 1905 року в Самборі в родині вчителя з літературними амбіціями Германа Штернбаха. У 1923 році закінчив 1-шу гімназію ім. Адама Міцкевича в Самборі та поїхав до Львова вивчати математику в Університеті Яна Казимира.

Закінчив його в 1928 році та почав викладати математику і фізику в гімназіях Львова. В університеті для нього не знайшлося повної роботи, але він не втрачав зв'язку з математиками, допомагав редагувати статті в «Studia Mathematica» (він опублікував у журналі дві статті, написані разом зі Станіславом Мазуром), займався редакційним обліком та обміном копіями з математичними журналами по всьому світу. Він також часто відвідував «Шотландську кав'ярню», яка дала назву відомій львівській

математичній школі. У «Шотландській книзі» є дві проблеми, записані Штернбахом (одна разом з Мазуром).

У середині 1930-х років він влаштувався на роботу в польське відділення страхової компанії «Фенікс», а після її закриття виїхав до Варшави. Після початку Другої світової війни повернувся до Львова і став асистентом Банаха на кафедрі аналізу. Наприкінці 1941 року Штернбах разом із дружиною опинився у львівському гетто. 17 серпня 1942 року, дізнавшись, що їх мають відправити до табору смерті в Белжеці, вони обоє проковтнули ціанід [51].

9. Ян Цаймер, спочатку Йоганн Цаймер (народився в 1911 році в Самборі, помер в 1974 році в Лозанні) - польський музикант єврейського походження з австрійським корінням. Був диригентом популярного в 1950-х роках Танцювального оркестру Польського радіо, заснованого 1946 року.

Народився в кам'яниці на ринковій площі Самбора, де його батько, Моше (Маркус), мав магазин годинників. У нього було дві сестри - Роза і Мальвіна. Обидві були популярними вчительками іноземних мов у жіночій гімназії ім. Марії Конопницької в Самборі. Родина Цаймерів була заможною єврейською родиною і дбала про ґрунтовну освіту для своїх дітей. Цаймер закінчив гімназію в Самборі та приватну музичну школу Юзефи Зелончанки-Доніхт – чудової вчительки фортепіано, яка після війни оселилася в Ополе та виховала багатьох музикантів у Сілезії. Вивчав право та диригування в Академії музики у Відні. У 1929–1932 роках у Відні заробляв піаністом у кафе. Влітку 1941 року, після нападу Німеччини на СРСР, під час служби в Червоній Армії керував оркестром Окружного будинку Червоної Армії в Самборі. У 1942–1943 роках працював на радіостанції в Саратові та Куйбишеві.

У травні 1943 р. у званні поручника доєднався до 1-ї дивізії Війська Польського, що формувалася в селі Сельце над Окою, де керував оркестром і солдатським театром, що стало початком Театру Війська Польського. В армії залишився до кінця війни. З 1945 року працював на Польському радіо, направлений туди згідно наказу військового командування. Очолював Танцювальний оркестр Польського радіо від його заснування в 1946 році до 1957 року, коли несподівано покинув Польщу.

Під псевдонімом Ян Рем керував інструментальним тріо (акордеон, гітара, контрабас), яке записало багато альбомів для лейблу Fogg Record Мечислава Фогга.

Після 1956 року слава Каджмера почала згасати. Тоді з'явилися нові течії в музиці та нові зірки. Під час Гомулкової відлиги Цаймер також зазнав нападок преси за його неприхильне ставлення до джазу в сталінські роки.

30 квітня 1957 року Влодзімеж Сокорський, президент Радіокомітету, дозволив йому «негайно виїхати за кордон на лікування», звідки він уже не повернувся до Польщі та оселився в Ізраїлі. Наприкінці свого життя він переїхав до Лозанни (Швейцарія), де жив зі своєю єдиною дочкою Емануелою і там помер. Його сестри Роза і Мальвіна загинули в самбірському гетто [52].

10. **Енні Зіман** народилася 17 березня 1888 р. у Самборі. Її батько був палітурником. Переїхала дитиною з батьками до Америки.

Тут вона вчилася в державній школі, а завдяки своєму альтовому голосу в 1901 році її взяли у водевіль, де вона чотири роки виступала англійською та їдиш. Її перший виступ у театрі на їдиш відбувся у п'єсі Шорра «*Di ershte libe* (Її перше кохання)». Відтоді вона грала в Детройті, Філадельфії, Нью-Йорку, Бостоні та в Національному театрі Нью-Йорка.

У 1921—1927 рр. Зіман грала у Ньюарку в трупі Ельвінга, з 1927 по 1928 рік грала в театрі McKinley Square Theatre у Бронксі. Акторське амплуа – субретка (*персонаж жіночої статі в опері та театрі, часто зухвала покоївка, яка допомагає господарям у їх любовних інтригах - прим. автора*). У 1928-29 перебувала в Торонто, в 1929-30 - в Бостоні [53].

11. **Мімі Лернер** (20 травня 1945 — 29 березня 2007) — польсько-американська співачка (меццо-сопрано), а згодом керівник кафедри голосу в Університеті Карнегі-Меллона.

Народжена як Емілія Ліпцер у 1945 році в Самборі в родині євреїв. На момент її народження родина кілька років переховувалася в лісах, щоб уникнути нацистських переслідувань. Її дідусь і бабуся загинули в нацистському концтаборі. Після закінчення Другої світової війни родина переїхала до Парижа, де прожила сім років.

Потім Лернер та її близькі родичі переїхали до Сполучених Штатів і оселилися в Бронксі в 1953 році. Вона відвідувала Вищу школу музики та мистецтва на Манхеттені, перш ніж продовжити

навчання музиці в Квінс-коледжі. Там вона здобула ступінь бакалавра музичної освіти наприкінці 1960-х років. Викладала в Пітсбурзі, штат Пенсільванія, здобуваючи ступінь магістра в Карнегі-Меллон. Те, що почалося як співоче хобі, призвело до її дебюту в Нью-Йоркській опері в 1979 році, співаючи Секста в «Милосерді Тіто».

З початку 1980-х років вона була постійним запрошеним артистом оперних компаній по всій території Сполучених Штатів, зокрема в Далласській опері, Гліммергласс Опері, Х'юстонській Гранд Опері, Центрі виконавських мистецтв Джона Ф. Кеннеді, Метрополітен-опера, Оперному театрі Пітсбурга, Піттсбурзька опера, Опера Санта-Фе, Опера Сіетла та Національна опера Вашингтона. Вона виступала на міжнародній сцені в Ла Скала, Театрі Шатле та Глайндборнському фестивалі [54].

12. Артур Сандауер (нар. 14 грудня 1913 року в Самборі – помер 15 липня 1989 року у Варшаві) — польський літературознавець єврейського походження, есеїст, перекладач, професор Варшавського університету, батько Адама Сандауера.

Після закінчення класичної філології у Львівському університеті Яна Казимира в 1939-1941 роках викладав у Самборі. Там був ув'язнений у гетто, з якого втік 1943 року разом із матір'ю та сестрою, переховувався. У 1944-1945 роках був солдатом Польської Народної Армії та військовим кореспондентом журналу «Rancerni», демобілізований у званні підпоручника. У 1946-1948 роках жив у Парижі. 1948-1949 рр. працює в редакції Варшавського тижневика «Відродження». Із 1974 р. – професор польської літератури Варшавського університету.

Артур Сандауер активно виступав проти соціалістичного реалізму в період 1947-1949 рр., через що йому було заборонено друкуватися. Заборона діяла до кінця сталінського періоду. Його серія публікацій 1957 року, а потім книга під назвою «Без пільгового тарифу» стали поворотним пунктом відходу від офіційно обов'язкової доктрини соціалістичного реалізму. Оскільки цензура унеможливила друк перших статей із цієї серії, вони спочатку були опубліковані в «Культурі Паризькій». Сандауер був першим польським письменником, який мешкаючи в Польщі, наважився друкуватися в «Культурі Паризькій» – часописі польської еміграції.

У 1964 р. був одним із підписантів т. зв. листа 34 – лист-протест 34 представників інтелігенції на ім'я прем'єр-міністра проти посилення цензури. З 1979 року перебував на пенсії.

23 серпня 1980 року приєднався до заклику 64 науковців, письменників і публіцистів до комуністичної влади про діалог зі страйкуючими робітниками. Хоча він ніколи не належав до Польської об'єднаної робітничої партії, після запровадження воєнного стану став членом Національної ради культури – організації, яка підтримувала генерала Войцеха Ярузельського, і став членом відновленої владою Спілки Письменників Польщі – ZLP (з 1983 року). Похований на військовому кладовищі Повонзки у Варшаві [55].

Література

1. Добрянський А. Короткі записки исторические о месте Самборе // Зоря Галицкая. – Львів, 1860.
2. Площанский В. Самбір в Галиції // Прикарпатська Русь. Ч. I. – Львів, 1885.
3. Budzynowski. Kronika miasta Sambora zebrana i wydana ku uczczeniu 500 letniej rocznicy założenia miasta Sambora. – Sambor, 1891.
4. Cichocki W. Sambor przed pół wiekiem. – Kraków, 1925.
5. Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. –Т. 1.
6. Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936.
7. Кобільник В. Історія самбірської церкви Різдва Пр. Діви Марії // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1937. – Ч. 9. – С. 1-61.
8. Рабій Ю. Є. Княжий город Самбір. – Львів-Самбір-Ютика, 1999. – С. 422.
9. The Book of Sambor and Stari Sambor; a Memorial to the Jewish Communities (Sambir, Ukraine) / trans. by Jewish.; ed. by Alexander Manor. - Tel Aviv : Sambor / Stary Sambor Society, 1980. - 369 p. - Режим доступу: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/Sambor.html>
10. Зілінський В. Характеристика економічного розвитку Самбірського повіту в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Режим доступу: <https://peraspera.video.blog/2020/05/18/володимир-зілінський-характеристик/>
11. Смуток Л.В. Адміністративний, господарський та етноконфесійний розвиток Нового Самбора у XV - XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2008. — 179 с.
12. Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku: Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. - Warszawa: PWN, 1975, p. 286.
13. Бойко О., Слободян В. Самбір. Містобудівний розвиток на тлі історії. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/120095>

14. Петровський-Штерн Й. Штетл – це Атлантида єврейського життя. Режим доступу: <https://ukrainianjewishencounter.org/uk/штетл-це-атлантида-єврейського-жит/>
15. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона 1906 — 1913 гг. Режим доступу: [https://imwerden.de/pdf/ evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912_ocr.pdf](https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912_ocr.pdf)
16. Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. *Галичина: Етнічна історія: Тематичний збірник статей.* – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, – 2008. – С.130-164 с.
17. Мазурок О.С. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти / О.С. Мазурок. У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст – Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. – 687 с.
18. Sambir Old Jewish Cemetery. Режим доступу: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/sambir-old-jewish-cemetery/>
19. Cmentarz żydowski w Samborze. Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/1161-sambor/114-cmentarze/31348-cmentarz-zydowski-w-samborze-wul-zylina>
20. Монолатій Іван. Галицькі євреї в австрійський період (1772-1918 рр.). Режим доступу: <https://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatij1.htm>
21. Historia społeczności. Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/1161-sambor/99-historia-spolecznosci/historia-spolecznosci>
22. Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині ХІХ - початку ХХ ст.: дис..... канд. іст. наук : 07.00.02. Львів, 2016. 245 с.
23. Synagoga Mała w Samborze (wul. Riznyćka 6). Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/1161-sambor/112-synagogi-domy-modlitwy-mykwy/88399-synagoga-mala-w-samborze-wul-riznycka-6>
24. Synagoga na Blichu w Samborze. Режим доступу: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/1161-sambor/112-synagogi-domy-modlitwy-mykwy/88398-synagoga-na-blichu-w-samborze-wul-kupylewa-1>

25. ДАЛО. Навчальні заклади Львівського шкільного округу. Об'єднаний фонд. Опис 66. Режим доступу: https://e.archivelviv.gov.ua/fonds/501?fbclid=IwAR3GP5jeVtENoYwFS_6_-F6GGcD_lMlnwRpZuPWYbTcT0x9roIP2w7lub38
26. Photograph of: Description of the Great Synagogue in Sambir (Sambor). Режим доступу: [https://www.nli.org.il/he/images/NNL_ARCHIVE_AL997003594420405171/NLI#\\$FL25671527](https://www.nli.org.il/he/images/NNL_ARCHIVE_AL997003594420405171/NLI#$FL25671527).
27. Владислава Москалець. Євреї Галичини. Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/ievreyi-galichini-lada-moskalets/>
28. Попов Є. Самбір, гол! Літопис Самбірського футболу 1906-2018 рр./ Є. Попов. – Л., 2019. – 318 с.
29. Вовчко М. І. Соціальна інтеграція галицьких євреїв у другій половині XIX – на початку XX століття: вихід із гетто й розселення в міському просторі. *Judaica Ukrainica : Annual Journal of Jewish Studies*. - 2015. - Vol. 4. - Р. 67-79. Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/35b0e7a4-cd5a-44e1-a1b4-8d60a46c6b8e/content>
30. “HaNoar HaTzioni” [The Zionist Youth]. Режим доступу: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Berezhany/ber072.html>
31. Електронна єврейська енциклопедія. Режим доступу: <https://eleven.co.il/zionism/general-information/14427/>
32. Микола Петрущак. Юденрат. Літопис Бойківщини. Ч.2/9 (108) 2019 р. Т-во «Бойківщина», ЗСА-Канада-Україна.
33. Смуток, Л. (2004). Поіменний перепис єврейського населення Нового Самбора 1764 р. Дрогобицький краєзнавчий збірник, VIII, С. 462–473.
34. Sambor Ghetto // Wikipedia. - Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Sambor_Ghetto.
35. Повстанці із зіркою Давида. Україна молода. Випуск №185 за 07.10.2006. Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/771/163/28049/#>
36. Самбірська історія очікує свого Спілберга. Єврейський обозреватель. Йосиф Туровський. №06/318, червень 2019. Режим

- доступу: <https://jew-observer.com/goryachaya-tema/samborskaya-istoriya-zhdet-svoego-spilberga/>
37. Sióstry Franciszkanki Rodziny Maryi. Режим доступу: <https://siostryfranciszkanki.pl/misja-na-ukrainie/>
38. Kurier Galicyjski. - Режим доступу: <https://kuriergalicyjski.com/kosciol-rzymskokatolicki-na-terenie-dawnej-diecezji-przemyskiej-w-latach-1945-1991-czesc-3/>
39. Konstanty Czawaga. LwÓw.pL.Ua. - Режим доступу: <https://lwow.pl.ua/hold-pamieci-sprawiedliwych-z-sambora/>
40. Яків Гонігсман. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) - Режим доступу: <https://www.ji.lviv.ua/n58texts/honigsman.htm>
41. Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. — К., 2009. — 296 с. Режим доступу: <https://www.портрети.com.ua/img/library/pdf/1.pdf>
42. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини/Мартін Поллак; переклад з німецької Нелі Ваховської. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2017. — 272 с.
43. Михайло Гутор. Трагедія єврейських громад: Глинян, Добромиля, Жидачева, Журавно, Трускавця, Ходорова. Режим доступу: https://public.babynyar.work/library_tragediya-yevreyskyh-gromad-0.pdf
44. Зигмунд Штоєрман // Вікіпедія. - Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зигмунд_Штоєрман
45. Salka Viertel // The Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women. - Режим доступу: <https://jwa.org/encyclopedia/article/viertel-salka>
46. Едуард Стюєрман // Вікіпедія. - Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Едуард_Стюєрман
47. Ротенштрайх Натан // Електронна єврейська енциклопедія. - Режим доступу: <https://eleven.co.il/tjewish-philosophy/new-age/13590/>
48. Shimshon Holzman // Wikipedia. - Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Shimshon_Holzman

49. Aaron Lewin // Wikipedia. - Режим доступу:
https://pl.wikipedia.org/wiki/Aaron_Lewin
50. Помер Курт Левін, врятований митрополитом Андреем Шептицьким. Радіо «Свобода», 18 червня 2014. Режим доступу:
<https://www.radiosvoboda.org/a/25426217.html>
51. Lwowsky uczeni wymienieni w przesłuchaniach Banacha z 1944 roku. Lech Maligranda (Lulea), Jarosław G. Prytuła (Lwów). Wiad. Mat. 49 (1) 2013, 29–66. Режим доступу: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:980859/FULLTEXT02.pdf>
52. Jan Cajmer // Wikipedia. - Режим доступу:
https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Cajmer
53. Lives in the Yiddish Theatre... Режим доступу:
<https://www.museumoffamilyhistory.com/yt/lex/Z/ziman-annie.htm>
54. Mimi Lerner // Wikipedia. - Режим доступу:
https://en.wikipedia.org/wiki/Mimi_Lerner
55. Artur Sandauer // Wikipedia. - Режим доступу:
https://de.wikipedia.org/wiki/Artur_Sandauer

Зміст

Чужі, наші чи інші?.....	3
Вступ.....	9
Історія міст Самбора та Старого Самбора.....	10
Королівський замок.....	12
Самбір в історії Польщі та Московії.....	13
Польський період історії міста.....	16
Період Габсбурзької монархії в історії міста.....	17
Формування єврейської громади.....	19
Стародавнє єврейське кладовище.....	29
Євреї в період Королівства Галичини та Володимирії.....	17
Засоби існування євреїв.....	34
Весна народів.....	35
Соціальне та релігійне життя самбірських євреїв.....	37
Школи, заклади охорони здоров'я та соціального забезпечення.....	46
Політичні організації та структури.....	47
Період першої світової війни.....	51
Між двома світовими війнами.....	53
Самопоміч.....	61
Єврейська лікарня.....	62
Освіта і культура.....	63
Єврейська громада та адміністрація.....	68
Ставлення жителів міста до євреїв.....	70
Партії та рухи.....	71
Молодіжні Рухи.....	75
Ліквідація єврейської громади Самбора.....	77
Єврейська громада Старого Самбора (Altstodt).....	84
Соціальне та релігійне життя у Старому Самборі.....	88
Ліквідація єврейської громади Старого Самбора.....	91
Додатки	
Поіменний перепис єврейського населення Нового Самбора.....	94
Страчені жителі Самбора за переховування євреїв.....	95
Про врятування трьох десятків євреїв Самбора. Зі спогадів Марка Фреймана (уривок).....	95

Сестри францисканти Родини Марії та інші рятівники євреїв.....	97
Австрійський письменник Мартін Поллак про Самбір.....	100
З автобіографічних нарисів польського літературного критика Артура Зандауера «Замальовки одного мертвого міста».....	102
Відомі євреї з Самбора.....	104
Література.....	113